

Frågor till det industriella samhället

Ur KB:s samlingar

Digitaliserad år 2015

1999:18

Slutbetänkande av Utredningen om en statlig satsning
på det industrihistoriska kulturarvet

Frågor till det industriella samhället

SOU

1999:18

Slutbetänkande av Utredningen om en statlig satsning
på det industrihistoriska kulturarvet

Ref 12
Occ 50

Statens offentliga utredningar
1999:18
Kulturdepartementet

Frågor till det industriella samhället

Slutbetänkande av Utredningen om en statlig satsning
på det industrihistoriska kulturarvet
Stockholm 1999

SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie kan köpas från Fakta Info Direkt. För remissutsändningar av SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie svarar Fakta Info Direkt på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress: Fakta Info Direkt, Kundservice
Box 6430, 113 82 Stockholm
Tel: 08-587 671 00, Fax: 08-587 671 71
E-post order@faktainfo.se

Svara på remiss. Hur och varför. Statsrådsberedningen, 1993.
– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren kan beställas hos:
Information Rosenbad
Regeringskansliet
103 33 Stockholm
Fax: 08-405 42 95
Telefon: 08-405 47 29

Tryckt av
REGERINGSKANSLIETS
OFFSETCENTRAL
Stockholm 1999

ISBN 91-7610-923-2
ISSN 0375-250X

Till
Statsrådet och chefen för Kulturdepartementet

Regeringen beslöt den 20 maj 1998 att bemyndiga chefen för Kulturdepartementet att tillkalla en särskild utredare med uppdrag att utreda och lämna förslag om formerna och den närmare inriktningen av regeringens satsning på det industrihistoriska kulturarvet (dir. 1998:43). Chefen för Kulturdepartementet utsåg 1998-06-24 professor Erik Hofrén till särskild utredare och 1998-08-31 fil. dr Lars-Eric Jönsson till sekreterare.

Utredningen har slutfört sitt arbete som härmed överlämnas.

Norrköping den 31 december 1998

Erik Hofrén

Lars-Eric Jönsson

Innehåll

1. Inledning	4
2. Direktiven	7
3. Tolkning av begrepp	9
Industrialismens samhälle	9
Industrialismens genombrott	9
Industrialismens död?	10
Kulturarvet	11
Kulturarvets demokratiska funktioner	12
4. Tidigare överväganden och insatser	14
Kulturpolitik	14
Kulturarvsinstitutionerna	16
Kulturarvssektorn och det industriella samhällets kulturarv	17
5. Kulturvård och samhällsbildning	19
Kulturarv nu	21
6. Berättelser från det industriella samhällets kulturarv	22
Byggnadsminnenas historia	22
Frågor om de underrepresenterade	24
7. Demokratiska aspekter på det industriella samhällets kulturarv	27
Tillgång och påverkan	27
Demokratiskt bruk av kulturarvet	29
8. Vardagens, den stora skalans, landskapets och tätortens kulturarv	32
I vardagen	32
Det vanliga	33
De stora dimensionerna	34
Kulturlandskapet och dess strukturer	35
Staden och tätorten	36
9. Samverkan	38
Samverkan mellan institutionerna	38
Kulturvård utanför institutionerna	38
10. Sammanfattning	40
11. Källor	45
Bilaga: Kommittédirektiv	48

1. Inledning

År 1941 publicerades en liten skrift med titeln *Det svenska kulturarvet*. Författare var Jalmar Furuskog (1887–1951), välkänd skolledare och folkbildare. Vad hade det svenska kulturarvet att säga vanligt svenskt arbetsfolk? löd hans fråga. Furuskog beslöt sig för att inte skänka de nationella monumenten någon större uppmärksamhet. Istället tog han läsaren med till en plats där han tyckte sig möta “vår egen tid och vårt eget folk”. Vi ska välja, skrev han, en ort som brukar anses som det mest banala och vardagliga av allt, nämligen ett vanligt svenskt stationssamhälle någonstans i Sverige. Vad fanns här att se, vad var det den vanliga turisterna aldrig gav sig tid att titta på?

En järnvägsstation, några butiker, ett hus med post och telefon, ett par verkstäder, några vanliga boningshus, en kyrka med prästgård, ett skolhus med ett par lärarbostäder, ett kommunalhus, ett missionshus, ett ordenshus, ett folkets hus, och i utkanten av samhället några bondgårdar, det är ungefär allt. Men det räcker för oss. (Furuskog 1941:4)

Vad Furuskog identifierade i stationssamhället var flera av de viktigaste inslagen i det industrialiserade, moderna samhället. Järnvägen bildade själva utgångspunkten för samhället. En station byggdes, några tjänstemannabostäder lades nära utmed rälsen. I de större tätorterna reglerades bebyggelsen med en stadsplan. I de mindre fick järnvägen och befintliga ägostrukturer bilda basen för deras fysiska form.

I Furuskogs samhälle fanns också en äldre kyrka med prästgård. Tätorten hade inte, som på en del andra ställen, byggts upp på fullständigt jungfrulig mark. Här fanns en gammal hävd i form av en mindre kyrkby. Kanske hade den splittrats i samband med 1800-talets skiften. Kanske hade bara prästgården och kyrkan blivit kvar som resterna av en gammal och övergiven samhällelig organisationsform. I utkanten av samhället gav sig det agrara landskapet till känna. Ett par bondgårdar var synliga som en påminnelse om tätortens nära anknytning till landsbygden. Folkrorelserna representerades med missionshus, ordenshus och folkets hus. Måhända strax intill kyrkan låg skolhuset med lärarnas tjänstebostäder. Ett kommunalhus antyder att samhället trots allt inte var så litet.

Även om flertalet invånare i kommunen fortfarande möjligen bodde på landsbygden var Furuskogs stationssamhälle med all säkerhet stort nog för mer än några butiker, bostadshus och ett par verkstäder. Litet längre in i texten tar han oss också med till hembygdsgården, “trygg och vänlig som ett rödmålat träslott” och ålderdomshemmet. På vägen dit hinner han fundera en aning över det immateriella kulturarvet. Han tittar in hos en studiecirkel som passande nog har svensk naturlyrik på kvällsprogrammet. Han hinner hylla

det moderna Sveriges dynamik, dess industriella framsteg, strävsamheten hos dess befolkning och den frivilliga kollektivismen vars mål är "människan som en fri, skapande personlighet".

För Jalmar Furuskog var det industriella samhället i högsta grad levande. Sverige var fortfarande inne i en genomgripande omställningsprocess. Befolkningen skulle om några år nå upp till 7 miljoner, en fördubbling sedan 1850. Inflyttningen till städerna och tätorterna var intensiv. De urbaniserade svenskarna började bli trångboddade med, ur ett europeiskt perspektiv, låg bostadsstandard. Jordbruket var inbegripen i en omställning som krävde allt mindre arbetskraft. På 1930-talet sysselsatte industri och hantverk för första gången fler människor än jordbruket. Trots att antalet sysselsatta inom industrin ökade skulle efterkrigstidens varuproduktion öka ytterligare, främst tack vare mekanisering och ny teknik. Sverige stod inför "de gyllene åren", en period som vi brukar kalla folkhemmet eller välfärdssverige, präglad av snabb tillväxt och ökat välstånd, inte bara för de sociala elitskikten utan också för gemene man. Det industriella lovade något gott. Tillsammans med den enskilda människans idoghet och påhittighet tycktes det industriella vara nyckeln till ökat välstånd, till utveckling och framsteg.

Samtidigt som Furuskogs skrift publicerades pågick ett krig ute i Europa. Det industriella – mekanisering, standardisering och rationell organisation – kunde användas också i andra syften, för massdestruktion och död. Om ytterligare något år skulle ett folk mord äga rum som tog den industriella potentialen fullständigt i anspråk. Kanske innebar erfarenheterna av andra världskriget och Förintelsen början till en mer kritisk syn på industrialismens samhälle. Tron på att ny teknik och rationella lösningar automatiskt ska leda till ett bättre samhälle kan inte sägas längre vara giltig. Historiska studier av Sveriges historia under 18- och 1900-talen har under senare år givit flera exempel på att framstegen och utvecklingen, inte minst under folkhemmets epok, hade ett pris som betalades i form av så skilda företeelser som miljöförstöring och sociala gruppers marginalisering.

Industrialismens samhälle är mångtydigt. Man måste förhålla sig till det, vare sig man betraktar det som tillhörande det förflutna eller som något vi fortfarande lever i. Industrialismens samhälle är problematiskt. Det måste bearbetas, vändas och vridas på. Och varje blick ger nya bilder. Varje gång vi försöker förstå oss på detta samhälle och dess historia genom en undersökning eller en utställning får vi ny kunskap. Det beror inte på att det förflutna förändras. Utan på att vi varje gång som vi riktar blickarna mot det ställer nya frågor och skiftar utsiktspunkt. Så är varje försök att förstå det förflutna resultatet av ett perspektiv och, givetvis, en nyfikenhet. Men nyfikenheten är varken objektiv eller förutsättningslös. Den kräver en människa, ett subjekt, den kräver en position och en vilja att veta.

I nutiden såg Jalmar Furuskog kulturarvet. Det var något levande, något som pågick, men också något med anknytning bakåt, ett arv som han såg bearbetas och föras vidare. Också sett med våra ögon är detta arv, det industrihistoriska, något levande, något som vi har omkring oss i vardagen. Inte heller för oss är detta kulturarv endast förlagt till de institutioner som är särskilt avsedda att bearbeta det – kulturmiljövård, museer, arkiv, bibliotek.

Likväl benämns detta kulturarv *det industrihistoriska*. Även om det industriella fortfarande kan sägas vara levande riktar det “ historiska “ blickarna bakåt. Nu, strax före millennieskiftet, ser vi tillbaka på detta samhälle. Vilka är våra erfarenheter av det industriella samhället? Hur kan vi förhålla oss till det? På vilket sätt är vi delar av detta samhälle och detta samhälle delar av oss? Sådana frågor är inte alltid avsedda att få entydiga svar. Men genom att ställa frågor kan vi rikta uppmärksamheten åt bestämda håll. Vi har sett som vår uppgift att på så vis uppmärksamma och diskutera några av industrisamhällets mest angelägna aspekter.

I denna uppgift ligger emellertid inte att slutgiltigt definiera vad detta samhälle är eller har varit, vilket i sig vore en omöjlighet. Snarare är det så att närheten inbjuder till försök sprungna ur en strävan att förstå det industriella samhället, liksom att söka se vilken roll kulturarvsperspektivet, dess institutioner och utominstitutionella aktörer, har i denna process.

Det industriella samhällets kulturarv tillhör vardagen. Denna tillhörighet i vardagen är central för att det industriella kulturarvet ska uppfattas som väsentligt och värt att värna. Härefter ligger den stora utmaningen med att ta sig an det industriella samhällets kulturarv.

2. Direktiven

I kommittédirektiven tecknas en bild av det svenska samhället såsom ett samhälle stätt i drastisk förändring, på väg in i en ny fas bl.a. kallad kunskapssamhället eller informationssamhället. Likväl framstår det industrihistoriska arvet som en betydande del av vår identitet – lokalt, regionalt och nationellt.

I direktiven sägs att det industriella arvet är särskilt lämpat för en samlad behandling av kulturarvssektorn. Flera institutioner berörs av den statliga satsningen. Kulturarvssektorn är huvudsakligen organiserad utifrån de typer av företeelser som bevaras. I kulturpropositionen (1996/97:3) anges beträffande inriktningen på framtida insatser för kulturarvet (14.1) att detta handlar om att möjliggöra perspektiv på historien som kan ge nya kunskaper och insikter om människan och hennes miljö. För att göra detta och för att utnyttja resurserna på bästa sätt krävs samarbete mellan institutionerna. I utredningens arbete ska sambanden lyftas fram mellan den byggda miljön, traditioner, levnadsskick, historiskt dokumenterade händelser och vittnesmål, föremål och produktionsprocesser. Samarbete över institutionsgränserna torde alltså på sikt vara befruktande såväl för satsningen i sig som för kulturarvssektorn i allmänhet.

Utredningen ska vidare lämna förslag till hur regeringens satsning på det industrihistoriska kulturarvet under åren 1999–2001 bör utformas. Till utgångspunkterna hör att:

Satsningen skall inriktas på tiden från industrialismens genombrott i Sverige. En bred samhällsdiskussion om industrialismens och morgondagens samhälle skall eftersträvas. Statens insatser skall syfta till att främja medborgarförankringen och uppslutningen kring det industrihistoriska arvet samt att bevara och ta tillvara och utveckla viktiga kulturhistoriska värden.

Dessutom markeras att särskild hänsyn ska tas till vad som i direktiven benämns *kulturarvets demokratiska funktioner*.

I direktiven ingår att föreslå "lämplig organisationsform inom vilken satsningen bör genomföras". Utredningen har i skrivelse till Kulturdepartementet (980924) föreslagit tillsättandet av en särskild *Delegation för det industriella samhällets kulturarv* med uppgift att konkret handha satsningen.

Med hänsyn till den begränsade tid som utredningen arbetat har vi inför den kommande satsningen sett det som angeläget att söka formulera övergripande tankar och idéer som kan stimulera till diskussion, en diskussion som inte utestänger någon utan tvärtom öppnar för alla dem som är engagerade i det industriella samhällets kulturarv.

Betoningen på metodutveckling anser vi i hög grad vara central för att statens särskilda satsning på det industrihistoriska kulturarvet åren 1999–2001 skall kunna få mer långsiktiga effekter. Regeringen har i sin budgetprop. 1998/99:1 anvisat sammanlagt ca 24,5 miljoner kronor för satsningen fördelade med 6,2 miljoner kronor för år 1999, 12,2 miljoner kronor för år 2000 samt 6,1 miljoner kronor för år 2001.

3. Tolkning av begrepp

Många begrepp och formuleringar i direktiven står öppna för tolkningar. Här behandlas några som är centrala för utredningens genomförande, dvs. industrialismens samhälle och dess tidliga avgränsning, begreppet kulturarv samt kulturarvets demokratiska funktioner.

Industrialismens samhälle

I direktiven förekommer olika begrepp som refererar till det empiriska fältet utredningen ska arbeta med. Det industrihistoriska (kultur)arvet, industrialismens samhälle och industrisamhället är tre sådana begrepp. Tillsammans med målsättningen att få till stånd en bred samhällsdiskussion om "industrialismens och morgondagens samhälle" har vi valt att tolka direktiven så att de avser ett vidare perspektiv än vad som i allmänhet menas med begreppet industrihistoria. Industrialismens samhälle är ett sådant begrepp som riktar uppmärksamheten inte endast på industrins historia utan också på det samhälle i stort som denna historia kan relateras till.

De redan nämnda stationssamhällena kan tas som exempel på sådana miljöer som innefattas av denna definition av industrialismens samhälle. Genom att rikta blickarna mot sammanhållna miljöer vill vi, dels ansluta oss till den sedan länge hävdade strävan inom kulturmiljövården att fokusera miljöer snarare än enstaka monument, dels försöka åskådliggöra de samband mellan alla de olika funktioner som tillsammans skapade förutsättningarna och uttrycken för det industriella samhället.

Industrialismens genombrott

Direktiven anger att satsningen främst ska inriktas på tiden från industrialismens genombrott. Denna tidpunkt låter sig inte fixeras till något närmare årtal eller decennium. En tvärvetenskaplig diskussion skulle förmodligen utmynna i oenighet om vilket århundrade genombrottet bör förläggas till. Tidpunkten skiftar med andra ord beroende på vem som definierar den och vilka empiriska och teoretiska referenspunkter som används.

Vi har valt att förlägga industrialismens genombrott till 1800-talet, väl medvetna om att företeelser som t.ex. 16- och 1700-talens bruksmiljöer eller 1700-talets vetenskapliga och tekniska landvinningar därmed på ett olyckligt sätt hamnar bortom avgränsningen.

Industrialismens samhälle vill vi kalla det samhälle som präglas av det industriella produktionssättet. Det finns här anledning att ansluta sig till ekonomhistorikern Lars Magnussons uppfattning att det är ganska okomplicerat att i Sverige tala om ett industriellt genombrott från mitten av 1800-talet och fram till första världskriget. "Vi kan här utan tvekan fastställa både en ökad genomsnittlig tillväxttakt, en betydande ökning av

industrisektorns andel av ekonomin och viktiga organisatoriska förändringar inom den industriella sektorn.“ (Magnusson 1996:301) 1800-talets mitt är en lämplig utgångspunkt också för andra empiriska fält. Genomgripande sociala omvälvningar kunde skönjas. Nya sociala kategorier formerades. Den enskildes levnads- och arbetsvillkor förändrades. En ny syn på människan utvecklades. Den moderna vetenskapen, inte minst dess tillämpning inom industrin, fick ett genombrott under 1800-talet. Likaså jordbrukets omställning från naturhushållning och bygemenskap till individuella enheter för avsaluproduktion. Järnvägarnas men också ångfartygens betydelse för kommunikationerna kan knappast underskattas, ej heller legala reformer som passlagarnas avskaffande 1860 och Näringsfrihetsförordningen 1864 eller parlamentariska reformer som ständsriksdagens avskaffande och tvåkammarriksdagens införande 1866. Till andra hälften av 1800-talet hör också nya stads- och tätortsbildningar av en omfattning och storlek som tidigare inte varit känd. Det moderna, industrialiserade urbana samhället såsom vi känner det idag i form av stenstäder eller mindre stationsorter är intimt sammankopplade med 1800-talets industrialisering.

Dock bör denna avgränsning till 1800-talet i allmänhet, och dess mitt i synnerhet, inte betraktas som en absolut gräns utan snarare som en strävan att koncentrera blicken till en hanterlig period. Syftet med avgränsningen är inte att utesluta relevanta företeelser endast p.g.a. av att de faller utanför tidsramen. I de fall ett längre perspektiv bakåt är befogat bör man utsträcka den tidsliga avgränsningen.

Industrialismens död?

Direktivten antyder en ambivalens inför om industrialismen är ett giltigt begrepp. Å ena sidan konstateras att industrisamhället nu håller på att gå in i en ny fas bl.a. kallad kunskapssamhället eller informationssamhället. Å andra sidan sägs industrisamhället vara en betydande del av vår identitet – lokal, regionalt och nationellt. Liksom att entydigt säga när industrialismen fick sitt genombrott i Sverige är det svårt, och inte heller nödvändigt, att säga något om när industrialismen eventuellt skulle vara ett avslutat kapitel.

Att blickarna riktas bakåt mot det industriella samhällets kulturarv – vilket denna utredning är del i – väcker frågor om huruvida detta samhälle skulle innebära en avslutad epok. Och även om många forskare, kritiker och debattörer har lett fram historieskrivningen till dagens Sverige kan man likväl säga att de senaste decenniernas forskning har behandlat det industriella eller moderna samhället som en, om inte avslutad så åtminstone en epok vars klara distinktion inte längre är skönjbar. Om det industriella skulle vara avslutat eller ej beror inte bara på vilket perspektiv som anläggs utan också på vad som undersöks.

Det är vår uppfattning att begreppen industrialism och industrisamhället fortfarande är användbara begrepp för att fånga dagens svenska samhälle.

Dock förändras detta samhälle ständigt. I vissa avseenden är det relevant att tala om t.ex. ett informationssamhälle präglad av nya, snabba informationsteknologier och en ständigt växande massmedialiserad informationsmängd. Även om vårt samhälle fortfarande till stor del präglas av industrialism finns det med andra ord fog för att också använda begrepp som informationssamhället såsom karakteristik.

För utredningens del innebär detta att historien inte ges någon avgränsning framåt i tiden. Nutid och förfluten tid hänger tvärtom ihop i ett ouplösligt flöde. Den historiska kunskapens relevans för belysningen av nutida problem och processer understryks, dels för att visa att historia alltid innebär en berättelse som har sina utgångspunkter i historikerns samtid, dels för att nutiden alltid har sina förutsättningar i det förflutna.

Kulturarvet

För utredningen är begreppet kulturarv av central betydelse. I kulturpropositionen (prop. 1996/97:3) sägs att kulturarvet både är immateriellt och materiellt till sin karaktär. I detta ingår både skolade och folkliga uttrycksformer, både det unika och det vanliga. Propositionstexten anger också att ordet arv inbegriper något som redan finns och att det är något som vi idag har övertagit från tidigare generationer. Det går emellertid inte att fastställa några tidsgränser för kulturarvet. Ej heller när en företeelse blir en del av det. Vissa företeelser kan bli en del av kulturarvet först efter lång tid, vissa kan glömmas bort och försvinna från kulturarvet. Andra företeelser upptäckts många gånger under årens lopp och nytolkas ständigt.

Sammanfattningsvis menar regeringen att kulturarvet, dels är en ofrånkomlig del av vår identitet och kulturella helhet, dels är något som inte kan fastställas en gång för alla utan som ständigt är föremål för omtolkningar och förhandlingar. Dessa förhandlingar utspelas mellan kulturinstitutionerna, medborgarna och samhället i stort.

Osäkerheten om vad som bör ingå i kulturarvet inbegriper att detta långt ifrån är givet. Vår tolkning av kulturpropositionens definition av kulturarvet är att det i grunden utgör ett speciellt perspektiv som anläggs på verkligheten, den materiella och immateriella. Detta perspektiv är till sin karaktär instrumentellt. Dvs. när kulturarvsperspektivet anläggs på en företeelse händer det något med den. Den som anlägger perspektivet vill något alldeles särskilt. I första hand det mest konkreta, att bevara. Men minst lika viktigt är viljan att relatera företeelsen till en historia, ett förlopp, en händelse eller kanske en person.

Kulturarvet inbegriper med andra ord ingen för alltid fastställd substans utan är resultatet av val som utförs av olika aktörer. Vissa företeelser tycks inneha en permanent plats i kulturarvet, andra ingår under kortare perioder. De företeelser som kan sägas ingå i kulturarvet garanteras heller ingen speciell tolkning. Det räcker alltså inte att som t.ex. museum samla, vårda

och visa. Kulturarvet kan inte presenteras som en fast och oföränderlig materia. Bildning och kunskapsöverföring är viktiga delar av kulturarvsinstitutionernas publika verksamheter, men bör gå hand i hand med en öppen redovisning av vilka perspektiv som anläggs, vilka alternativa tolkningar som kan tänkas, vilka val som har gjorts. En sådan redovisning kan ske i olika former och bör ha som målsättning att engagera den enskilde i tolkningsprocessen, att visa att ingen historia är fastlagd en gång för alla och att den skiftar beroende på vem historieberättaren är och från vilken utsiktspunkt han eller hon blickar ut från.

Valet av vad som bör ingå i kulturarvet är således beroende av vilken historia den som väljer anser relevant och viktig att berätta. Härav följer också att det knappast går att tala om ett enda Kulturarv utan om många som ständigt är stadda i förändring. Liksom ett lands, en regions eller en stads historia kan skrivas olika beroende på vem som för pennan skiftar kulturarven beroende på vem som definierar eller konstruerar dem. Sker definitionen t.ex. från ett genusperspektiv blir resultatet ett annat än om ett etniskt perspektiv anläggs.

Vi har valt att skriva kulturarv i singular eftersom vi med begreppet framförallt avser perspektivet som läggs på vissa företeelser.

Kulturarvets demokratiska funktioner

I direktiven anges att utredningen särskilt ska beakta vad regeringen i kulturpropositionen (prop. 1996/97:3) sagt om kulturarvets demokratiska funktioner, nämligen att statens insatser bör syfta till att jämna ut de skillnader som finns mellan olika grupper av människor när det gäller bevarandet av och tillgången till kulturarvet. Speciell uppmärksamhet ska riktas mot röst- och resurssvaga gruppers kulturarv.

Vår uppfattning är att de företeelser som ingår i kulturarvet i sig inte har några demokratiska funktioner. Istället menar vi att kulturarvet har funktioner i det demokratiska samhället. Till dessa ska vi återkomma.

Det tillhör de mänskliga rättigheterna att tillägna sig och äga ett kulturarv, inte minst – som kulturpropositionen anger – för resurs- och röstsvaga. Konkret bör det vara varje enskild institutions uppgift att söka de underrepresenterades historia och att i kulturarvet införliva sådana företeelser som kan belysa denna historia.

Det är också angeläget att kulturarvets innehåll presenteras så att olika tolkningar möjliggörs, att man "bjuds in" till den process som inbegriper tolkningen av de företeelser som respektive institution ansvarar för. Det är vår uppfattning att det industriella samhällets kulturarv lämpar sig väl för ett sådant tillvägagångssätt eftersom hela Sveriges befolkning under kortare eller längre tid kan sägas ha levt i industrialismens samhälle. Och därför också har egna erfarenheter och tolkningar av vad detta samhälles kulturarv är och i vilken berättelse som det kan infogas. Kulturarvsinstitutionerna bör däremot

inte avhända sig sin egen tolkning av kulturarvet, snarare utveckla den för att, dels visa att den utgör en av flera plausibla tolkningar, dels visa möjligheten för var och en att förhålla sig på eget sätt till kulturarvet.

Detta synsätt kan möjligen te sig alltför förenklat såväl i förhållande till allmänheten, publiken, som till kulturarvet. Kunskaper om och engagemang i kulturarvet garanterar inte att de demokratiska värdena tillgodoses. Tvärtom är det så att händelser i det förflutna kan användas för vilka syften som helst. En del har som uttalad eller outtalad vilja att stärka främlingsfientlighet, rasism och antidemokratiska krafter. Eller att försvåra stråvan till könen eller andra sociala grupperns jämställdhet. Sådana inriktningar understryker att kulturarvsinstitutionerna inte kan nöja sig med att tillhandahålla, samla, vårda och visa det immateriella eller materiella kulturarvet. Institutionerna måste också konkret och kritiskt ta ställning till kulturarvet och verka för att förmedla och diskutera frågor och värden som bildar grunden för ett demokratiskt samhälle.

4. Tidigare överväganden och insatser

Kulturpolitik

Utan att närmare beröra den statliga kulturpolitikens historia kan vi konstatera att den kulturpolitik som avser kulturarvsfrågorna till stor del präglas av 1974 års politiska mål. För kulturarvssektorn – här arkiv, kulturmiljövård och museer – formulerades målet som att “garanterat äldre tiders kultur tas till vara och levandegörs”. Men även de övriga målen hade allmänt sett sin tillämpning på kulturarvssektorn: Att skydda yttrandefriheten och skapa möjligheter för att utnyttja denna frihet, att främja kontakt mellan människor och möjligheter till envars skapande aktivitet, att motverka kommersialismens negativa verkningar inom kulturområdet, att främja decentralisering av beslut och verksamheter inom kulturområdet, att utforma kulturpolitiken med ökad hänsyn till eftersatta gruppers erfarenheter och behov, att möjliggöra konstnärlig och kulturell förnyelse samt att främja ett utbyte av erfarenheter och idéer inom kulturområdet över nations- och språkgränser.

Att garantera att äldre tiders kultur tas till vara och levandegörs är för det industriella samhällets kulturarv ogenomförbart. Förutom tillgången till de offentliga arkiven lämnas idag inga garantier för att det industriella kulturarvet tas till vara eller levandegörs. Det finns målsättningar, intressen och initiativ, det finns en kulturminneslagstiftning och en plan- och bygglag där det ges möjligheter att ta till vara. Men inga garantier. Till detta kan läggas fokuseringen på äldre tider, som bara delvis kan sägas täcka in det industriella samhället. De övriga kulturpolitiska målen är mer allmänt hållna och är just därför mer tillämpliga. Tillsammans förstår vi dem som kretsande kring jämlikhet och demokrati. Dessa två begrepp är grundläggande för utredningens syn på det industriella kulturarvet.

I 1996/97 års kulturproposition är utgångspunkten grundtankarna från 1974 års proposition. Riksdagen har beslutat om följande mål för en nationell kulturpolitik (prop. 1996/97:3, bet. 1996/97:KrU1, rskr. 1996/97:129):

- att värna yttrandefriheten och skapa reella förutsättningar för alla att använda den,
- att verka för att alla får möjlighet till delaktighet i kulturlivet och till kulturupplevelser samt till eget skapande,
- att främja kulturell mångfald, konstnärlig förnyelse och kvalitet och därigenom motverka kommersialismens negativa verkningar,
- att ge kulturen förutsättningar att vara en dynamisk, utmanande och obunden kraft i samhället,
- att bevara och bruka kulturarvet,
- att främja bildningssträvandena samt
- att främja internationellt kulturutbyte och möten mellan olika kulturer inom landet.

Avseende kulturarvet redovisas en målsättning att jämna ut skillnader mellan människor "när det gäller bevarandet och tillgången till kulturarvet" och att stärka intresset för och medvetenheten om kulturarvets betydelse i samhället (avsnitt 14.1). Det konstateras också att kulturarvet inte är något neutralt fenomen. Istället påtalas det kulturpolitiska ansvaret att "synliggöra såväl klasskillnader som könsskillnader och skillnader mellan stad och land" och att motverka att kulturarvet utnyttjas i diskriminerande syften (avsnitt 5).

Kulturpropositionen talar om vikten av att formulera kulturarvsinstitutionernas samhällsuppgifter och att kulturarvssektorn behandlas som samlad och inte utifrån dess organisation i arkiv, kulturmiljö och museer. Syftet anges vara att använda tillgängliga resurser bättre och att ge kulturarvet en tydligare identitet i kulturpolitiken.

Under avsnitt 14.6.4 behandlas det handlingsprogram som Riksantikvarieämbetet på regeringens uppdrag har tagit fram. Här hänvisas också till Kulturutredningens (SOU 1995:84) bedömning att det industriella kulturarvet kräver en helhetssyn och ett samlat agerande. Kulturutredningen betonade också vikten av en integrerad syn på den byggda miljön, traditioner, levnadsskick, föremål och produktionsprocesser. I samband med att uppdraget avseende landets industriminnen gavs till Riksantikvarieämbetet anförde Kulturutskottet (bet. 1994/95:KrU3) att uppdraget inte endast avsåg den byggda miljön utan också arbetsliv, konsumtionsmönster, värderingar och livsformer.

I regeringens satsning på det industrihistoriska arvet ingår också ett nationellt uppdrag till Arbetets museum 1997-1999 för att utveckla och förstärka museernas ansvar för arbetslivet och det industrihistoriska arvet, särskilt arbetslivsmuseerna. Parallellt med vår utredning har dessutom utretts förutsättningarna för bevarandet och tillgängliggörandet av icke-fiktiv film (dir. 1998:42).

Inriktningen på samverkan mellan olika samhällssektorer har medfört att kulturarvet fått en uttalad plats inom andra politikområden. Miljöpolitiken är ett sådant område (se prop. 1997/98:145, *Svenska miljömål. Miljöpolitik för ett hållbart Sverige*) där värnandet av kulturvärden ingår som delmål i flera av de sammanlagt 15 miljömålen. Sysselsättnings- och tillväxtpolitiken är ytterligare ett område där kulturarvet beskrivs som en resurs (se t.ex. prop. 1995/96:25, *En politik för arbete, trygghet och utveckling* och prop. 1997/98:62, *Regional tillväxt - för arbete och välfärd.*). I den så kallade storstadspropositionen (prop. 1997/98:165) ingår dessutom en särskild satsning på efterkrigstidens bebyggelsemiljöer, som är ett relativt nytt intresseområde för kulturmiljövården. Samtidigt är dessa miljöer, särskilt bostadsområdena, viktiga för strävan att åstadkomma en ekologiskt hållbar utveckling.

I propositionen *Framtidsformer - Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design* (prop. 1997/98:117) har regeringen tagit initiativ till

ett nytt politikområde. I de angivna målen för statens arbete med arkitektur, formgivning och design ingår att kulturhistoriska och estetiska värden i befintliga miljöer ska tas tillvara och förstärkas. I propositionstexten föreslås ändringar i väglagen (SFS 1971:948), plan- och bygglagen (SFS 1987:10) samt lagen (SFS 1995:1649) om byggande av järnväg där krav på hänsyn till god estetisk miljö, natur- och kulturvärden, stads- och landskapsbild stärks.

Vår utredningen har också gemensamma nämnamen med den pågående Demokratiutredningen, som ska belysa "de nya förutsättningar, problem och möjligheter som det svenska folkstyret möter inför 2000-talet" (dir. 1997:101). Vi har valt att lägga särskild vikt vid demokratiska aspekter på kulturarvet. Det är vår övertygelse att kulturarvet inte bara har haft utan också kommer att ha en central ställning i det demokratiska samhället.

Kulturarvsinstitutionerna

När det gemensamma begreppet kulturarvsinstitutioner används syftar man idag främst på arkiven, museerna och biblioteken, liksom på kulturmiljövården. Men man skulle också på lika goda grunder kunna nämna teatern och musiken som exempel på verksamheter där kulturarvet fortlöpande institutionaliseras.

I internationell belysning kan nu nämnda aktörer sägas hålla god klass – var för sig. Vad som dock inför 2000-talet framstår som särskilt angeläget är det samlade kulturarvsperspektivet som bör tillmätas markant betydelse för att vitalisera och utveckla det demokratiska samtalet.

I denna utredning har tyngdpunkten lagts på arkiven, museerna och kulturmiljövården i deras egenskap av kulturarvsinstitutioner. Några är i sammanhanget centrala som Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet, centralmuseerna och Statens kulturråd vilket i sig medför ett slags tolkningsföreträdare för dem vad gäller kulturarvets nationella definition och innehåll. Detta är ett ansvar med långtidsverkan som på ett avsevärt mer öppet och tydligt sätt än tidigare bör delas med andra som regionala och lokala museer respektive arkiv för att uppnå det förändrande i ett samlat kulturarvsperspektiv. Det är också viktigt att understryka att ett samlat kulturarvsperspektiv inte så att säga kommer av sig självt utan att det kräver ett medvetet och integrerat utvecklingsarbete vilket också, som stundom förbises, i lika hög grad bör innefatta natur- och konstmuseer.

Det nödvändiga arbetet med metodutveckling måste äga rum såväl inom institutionerna och myndigheterna som i nära samverkan med universitet och högskolor och avse, inte bara den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen, utan även den tekniska och naturvetenskapliga inte minst för att framhäva det fruktbara i detta gränsöverskridande. Det är också i sådana gränsöverskridande mellanrum som, enligt vår mening, utvecklingen kommer att vara som mest givande, mellanrum som också inbegriper utominstitutionella aktörer som hembygdsrörelsen, arbetslivsmuseerna och

folkrörelsearkiven liksom alla enskilda människor som ägnar tid och intresse åt vården och dokumentationen av det industriella samhällets kulturarv.

Det sagda ska dock inte undanskymma kulturarvsinstitutionernas behov av ökade resurser för att kunna bedriva kontinuerliga samtidsstudier där Sverige har ett gott internationellt rykte främst tack vare Samdok.

Det kan sammanfattningsvis sägas om kulturarvsområdet som sådant att det varit föremål för statliga utredningar under större delen av 1900-talet vilket inneburit delreformer i takt med förändrade samhälleliga krav. Men det finns idag en möjlig slutsats att dra, nämligen den att det är först genom att medvetet anlägga ett samlat kulturarvsperspektiv som kulturarvsinstitutionerna kan växa i betydelse och bli en verkligt aktiv kraft i samhällsarbetet.

Kulturarvssektorn och det industriella samhällets kulturarv

Större delen av landets kulturarvsinstitutioner bearbetar dagligen det industriella samhällets kulturarv. Det har inte varit utredningens uppgift att genomlysna detta omfattande arbete. Trots att arbetet med att hantera och försöka förstå det industriella samhället har kulturarvsinstitutionernas förhållningssätt – i likhet med andra institutioner vars uppgift är att bearbeta det förflutna – knappast kristalliserats. Tack vare att vi fortfarande i flera avseenden kan sägas leva i detta samhälle görs ständiga omtolkningar. Inom kulturarvssektorn tar sig detta bl.a. uttryck i pågående förhandlingar om vad som ska ingå i det industriella samhällets kulturarv. I kölvattnet dyker andra frågor upp t.ex. om bevarande och konservering av olika material, dokumentationsmetoder, byggnadsvård, tillgänglighet. Vi kommer aldrig att fullständigt lära oss förstå eller hantera det industriella samhällets kulturarv. Vår mening är emellertid att arbetet ändå kan sägas vara i sin linda. Alla bidrag är därför av stor vikt oavsett vilka problem som penetreras, från de tekniska till de kulturarvspolitiska.

Ett sådant bidrag utgörs av Riksantikvarieämbetets bilaga till sin fördjupade anslagsframställning 1997–1999, Profilprogrammet *Vårt industrihistoriska arv* som togs fram på regeringens uppdrag (regleringsbrev 1994/95). Här behandlas flera för industriminnesvården vitala frågor. Man pekar på vikten av informationsinsatser, kunskapsluckor avseende t.ex. material, konstruktioner och bebyggelse samt på det lokala engagemangets centrala ställning i ett framgångsrikt bevarandearbete, dock utan att närmare precisera hur detta engagemang kan kanaliseras och vilken ställning det har i kulturmiljöarbetet. Programmet uttrycker en insikt om nödvändigheten av medborgarförankring och att kulturarvsfrågorna får inflytande i olika samhällssektorer som kommuner, folkrörelser, näringsliv och fackföreningar.

I en diskussion om urvalet av de så kallade Nationella monumenten sägs att tre faktorer måste finnas förhanden för att ett industriminne ska kunna betecknas som ett nationellt monument: bevarade byggnader,

processutrustning och kringanläggningar. Det är vår mening att också andra kriterier måste definieras utifrån resonemang om social representation, jämställdhet och värden för demokratin.

Sannolikt delvis beroende på en snävare definition av det industriella samhället saknar profilprogrammet i sin helhet sådana diskussioner om demokratiska och jämställdhetspolitiska aspekter på kulturarvet, liksom ett problematiserande av de sociala representationer som ingår och inte ingår i kulturarvet. Här saknas också ett resonemang kring den stora mängd materia som det industriella samhället har lämnat som resultat och som olika kulturarvsinstanser måste hantera.

Ett av avsnitten i *Vårt industrihistoriska arv* berör samverkan och gemensamma mål som ställts upp av Riksantikvarieämbetet, Nordiska museet, Tekniska museet, Arbetets museum, Riksarkivet samt Enheten för industriminnesforskning vid Kungl. Tekniska Högskolan. Här anges att de nämnda institutionerna vill verka för en helhetssyn på industrianläggningarna och att intresset för den fysiska miljön integreras med ett intresse för människans roll i industrihistorien. Förutom strävan att öka kunskapen om och intresset för det industriella kulturarvet nämns också vikten av att samarbeta med andra instanser utanför kulturarvssektorn.

Vi vill också framhålla det arbete som pågår inom ramen för handlingsprogrammet *Kunskap som kraft. Handlingsprogram för hur museerna med sitt arbete kan motverka främlingsfientlighet och rasism* (Ds 1996:74). Programmet har tillkommit på uppdrag av regeringen och ligger till grund för projektet *Kulturarv för alla* (prop. 1996/97:3) som är ett samarbetsprojekt mellan Folkens museum – etnografiska, Naturhistoriska riksmuseet, Nordiska museet, Statens konstmuseer och Statens historiska museer samt Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet och Riksutställningar. En central uppgift för projektet är att planera och utföra insatser på kulturarvsområdet mot främlingsfientlighet och rasism. Vi ser det dessutom som ett försök att bearbeta de demokratiska aspekterna på kulturarvet och att betona kulturarvet som ett resultat av förhandlingar och tolkningar.

5. Kulturvård och samhällsbildning

Sverker Jansons bok *Kulturvård och samhällsbildning* (1974) framstår som den mest varaktiga teoretiska injektionen för det sena 1900-talets svenska kulturminnesvård. Boken behandlar framförallt bebyggelse och fornminnen. Vi tror också att dess synsätt med fördel kan läggas på andra delar av kulturarvet.

Janson talar här om kulturvård, alltså vare sig om kulturminnesvård eller kulturmiljövård. I likhet med hushållning med naturresurserna bör kulturvården syssla med hushållning, "hushållning med våra egna samhällsprodukter, av våra kulturresurser" (Janson 1974:42). Därför ses kulturvården inte som en begränsad antikvarisk sysselsättning. Den måste ha en vidare ram. "Den skall se bevarandet som en kontinuerlig vård av samhällsprodukterna med utsuddande av tidsgränserna." (1974:44) Med tidsgränserna avses här den gräns som i många fall sätts för att ett minne eller en miljö ska hamna inom kulturmiljövårdens intressesfär. Janson menade att denna gräns starkt dominerade kulturminnesvården på 70-talet

Vi är av meningen att gränsen fortfarande tillämpas. Den förflyttas givetvis ständigt framåt. För några år sedan blev det legitimt att säga att bebyggelse från 50-talet var kulturhistoriskt värdefull. Idag, vid slutet av 1990-talet, höjs tydliga röster som vill bevara 60-talets arkitektur, t.ex. delar av Rekordarens omstridda bostadsområden eller bebyggelse som uppfördes efter de omfattande rivningarna i innerstäderna. Sådana tidsgränser fungerar som skiljelinjer mellan vad som ligger inom verksamhetens ram respektive utom. Janson menar vidare att den tidliga gränsdragningen riskerar medföra förslumning och att den kontinuerliga vården av, som han skriver, dagens produkter åsidosätts (Janson 1974:42). Kulturvård är i Jansons mening hushållningen med kulturresurserna. Häri ligger det kanske mest bestående och oomtvistliga värdet i befintlig bebyggelse – den är en resurs.

Det finns delar av kulturarvet vars bevarande kan bedömas som oomtvistligt och som vare sig tillåter förändringar eller någon användning utanför funktionen som just del i kulturarvet. Vårt intresse berör emellertid i första hand andra delar av kulturarvet som inte har denna oomtvistliga position. Betraktas sådana företeelser ur Jansons resursperspektiv är det uppenbart att det inte är hållbart att hävda ett konserverande bevarande, som har som mål att stoppa tiden, konservera byggnaden eller föremålet en gång för alla. Eller kanske rent av återställa den eller det till något som det vid en viss tidpunkt var. Istället menar vi att det stora flertalet kulturmiljövårdande insatser är av den arten att de kräver jämkning med andra intressen. Att hävda kulturarvet innebär inte automatiskt att dra åt bromsarna. Snarare handlar det om förändring med särskild hänsyn tagen till de inslag hos byggnaden, anläggningen eller föremålet som konstituerar det

kulturhistoriska värdet, den historiska avläsbarheten samt nu- och framtida användningsmöjligheter.

Detta perspektiv är alltså ingen nyhet. Sverker Janson formulerade det redan i början av 70-talet. Likväl finns det anledning att återknyta till det. Analogin med naturvärdena och naturvården har sedan Janson skrev sin bok kommit att understrykas, men också förskjutats till att gälla miljöproblem som är förknippade med såväl rivning som nyproduktion av byggnader. I ett ekologiskt hållbart samhälle ingår som en väsentlig del kulturvården i Jansons mening. Omhändertagande, förvaltning av och hänsyn till den befintliga bebyggelsen är viktiga inslag i ett sådant samhälle.

En ledande tanke är att kulturvården inte kan inskränkas till vad som idag kan kallas kulturavvssektorn. Kulturvård i Jansons betydelse skulle alltså inte kunna realiseras inom sektorn och en förändring av dess lagstiftning. Istället hävdade han samverkan mellan olika samhällssektorer.

Detta skulle innebära, att man förvärvade en permanent och respekterad plats i samhällsbildningen med en verksamhet, som innebar positiva insatser för samhället. Detta är något helt annat, än ett aldrig så ambitiöst arbete, som består i att man räddar ett större eller mindre antal kulturminnen från förstörelse. (Janson 1974:45)

Sedan *Kulturvård och samhällsbildning* publicerades 1974 har mycket hänt inom kulturmiljövården som kan sägas ha infriat de krav som Janson ställde på kulturvården. Byggnadsvårdsåret 1975 innebar ett betydelsefullt steg i kulturmiljövårdens engagemang i samhällets fysiska planering. Såväl på nationell som regional och kommunal nivå har kulturmiljövården närmast sig och samverkat med andra sektorer, inte minst naturmiljövården och den fysiska stadsplaneringen. Kanske är det på den kommunala nivån som de största framstegen gjorts. Här, där kulturmiljövården inte verkar med egen myndighetsstatus, har det varit som mest uppenbart att samarbete mellan förvaltningar, byggherrar och andra aktörer erbjuder den enda farbara vägen. Det är på den lokala nivån nödvändigheten av ett jansonskt resursperspektiv ter sig tydligast. Här har kulturmiljövården att hantera en stor mängd bebyggelse som inte är oomtvistlig, som inte alltid anses ha de stora och självklart uppenbara kulturhistoriska värdena, vilka man måste argumentera och väcka intresse för. Det är bebyggelse vars övriga värden, t.ex. funktionella, är av den art att förhandlingar och kompromisser med fastighetsägare och byggherrar, lovgivare och planförfattare är nödvändiga. I detta avseende är den lokala nivån angelägen att fokusera när vi talar om det industriella samhällets kulturarv.

Samarbete såväl inom som utom kulturavvssektorn framstår också som en framkomlig väg för kulturmiljövården, museer och arkiv. För de senare är det uppenbart att en stor mängd arkiv som inte är resultat av offentlig

verksamhet och som därför står utom arkivmyndighetens lagbaserade verksamhet riskerar gå förlorad. Nu pågår också projekt med sikte på att öka intresset för bevarandet och tillgängliggörandet av arkiv som inte omfattas av offentlighetsprincipen. Detta arbete är väsentligt.

Kulturarv nu

Att anlägga ett kulturhistoriskt perspektiv på samhället kan innebära en distansering till det förflutna och att kulturarvet framstår som en kontrast till nutiden. Kulturarvet blir en andra kategori, något att vända blicken mot när det behövs. Men också något att bortse ifrån. Det finns skäl att tro att de tidsgränser som Sverker Janson vände sig mot är resultatet och möjligen även en av flera orsaker till en sådan distansering.

Vi menar att det kulturhistoriska perspektivet också kan användas för att "trycka ihop" tiden. Förändring är visserligen ett grundläggande inslag i tidens gång. Men förändring kan också uppfattas som ett kontinuum. Vi ser det som angeläget att kulturarvet ges en tydligare koppling till nutiden. En sådan koppling kan vara av två slag. 1) Kulturarvet bör, som tidigare anförts, inte definieras utifrån någon främre tidsgräns. I kulturarvet bör också kunna ingå företeelser som fortfarande är i "funktion", som är giltiga och levande. 2) I den stund som en företeelse införlivas med kulturarvet klipps inte banden av till det omgivande samhället. Museer, arkiv och kulturmiljövårdande instanser stänger inte tiden, ej heller gör hembygdsrörelsen det. Istället ligger det i dessa verksamheters uppgift att utifrån vår tids frågor delta i definitionen av kulturarvet. Detta arv kan med andra ord betraktas, inte bara som ett tecken från det förflutna, utan också som ett svar på en nutida fråga.

Vad gäller det industriella samhällets kulturarv kan kulturarvsinstitutionerna själva sägas vara barn av denna tid. Vid betraktandet av det industriella samhället bör den undersökande blicken också riktas mot den egna institutionen. Vilken roll har museet, arkivet eller kulturmiljövården haft i skapandet av industrialismens kulturarv?

Medvetenhet inom kulturarvsinstitutionerna om hur kulturarvet konstrueras är av stor vikt för det fortsatta arbetet. Detta gäller särskilt vid behandlingen av det industriella samhället. Här är det långt ifrån alltid tidens gnagande tand som står för ett "naturligt" urval. Istället måste vi själva stå för detta. Vi måste själva formulera frågorna.

6. Berättelser från det industriella samhällets kulturarv

Två grundläggande frågor har anmält sig under utredningsarbetet: 1) Vad vill vi veta om det industriella samhället och dess historia? 2) Hur kan det industriella kulturarvet brukas? Dessa frågor riktar uppmärksamheten mot behovet av att dels formulera ett kunskapsperspektiv, dels ett demokratiskt, socialt perspektiv.

Frågorna hör intimt samman. Vad man vill veta om ett samhälle är i hög grad knutet till vems historia som man är intresserad av. Varje historisk berättelse är uttryck för ett socialt perspektiv. Vår utgångspunkt är enkel. Vi anser att kulturarvet såsom det hittills definierats har vissa brister avseende vems historia som berättas.

Byggnadsminnenas historia

Vad skulle avteckna sig om vi – i ett ytterligt preliminärt försök – tog landets byggnadsminnen som utgångspunkt för en berättelse om det industriella samhällets svenska historia? Vi är väl medvetna om att byggnadsminnesinstitutet inte är representativt för landets samlade kulturmiljövårdande insatser. Dock kan beståndet av byggnadsminnen antyda i vilken riktning den statliga kulturmiljövården har arbetat, vilka byggnads- och anläggningskategorier som fått störst uppmärksamhet och vilka som har uppfattats som mest angelägna att bevara. Vi vill här erinra om att allt kulturarvsarbete innebär ett bidrag till en mer övergripande historisk berättelse. Det är väsentligt att alla aktörer inom sektorn då och då riktar blicken mot och kritiskt granskar den historia som är möjlig att berätta utifrån de egna samlingarna, arkivbestånden, utställningarna eller bebyggelsemiljöerna.

Byggnadsminneslagen har sedan 1960 (SFS 1960:690) erbjudit det starkaste skyddet för enskilda byggnader och miljöer. Lagen hade en föregångare i 1920 års kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet där det gavs möjlighet att förklara statliga byggnader som byggnadsminnesmärken. (SFS 1920:744) Sedan 1988 gäller lag om kulturminnen m.m. (SFS 1988:950) och avser byggnader i såväl allmän som privat besittning.

Utifrån en snäv definition av det industriella samhällets kulturarv, dvs. om man bara räknar in de byggnader och anläggningar som är uppförda för industriell tillverkning, bestod enligt en beräkning 1995 5 procent av det totala antalet byggnadsminnen av industriminnen. I antal räknat var de 68. De industriella byggnadsminnena representerade olika tidpunkter. Dock var perioden efter 1930 helt orepresenterad. Metall-, trävaru- och livsmedelssektorn dominerade och utgjorde tillsammans ca 50 procent av beståndet (Norling 1995:38).

Sedan 1995 har det tillkommit ett antal industriminnen. 1998 kunde de räknas till ett drygt 100-tal. Karakteristiskt för dem är att de speglar den tunga råvaru- och förädlingsindustrins historia. Karakteristiskt är dessutom att de med något undantag är manligt präglade arbetsplatser. Kvinnorna finns kanske med inom bildens ram men tillhör dess marginaler. I fokus står männen och deras arbete. I Mellansverige domineras beståndet av gruvor och hyttor. I södra Götaland är kvarnarna väl representerade. I norra Sverige utgörs de flesta industriminnena av kraftverk och sågar.

Vi har i utredningsarbetet valt att inte begränsa perspektivet till renodlade industriminnen. Därför finns det anledning att fråga vilken bild av svensk historia som det samlade byggnadsminnesbeståndet från 18- och 1900-talen förmår återge och hur denna bild förhåller sig till industrialismens samhälle.

En på alla sätt tentativ och möjligen alltför kontrastiv historisk berättelse utifrån landets byggnadsminnen skulle kunna sammanfattas med att Sveriges historia är dess elitskikt. För landsbygdens del betyder det att historien har en stark betoning på frälsets bebyggelsemiljöer, dvs. slott och herrgårdar. Bland byggnadsminnena är också tidiga bruksmiljöer och bondgårdar relativt väl representerade. I denna berättelse framträder den arbetade befolkningen som ett slags fond av mer oansenligt slag. Arbetarostäder kanske ingår i byggnadsminnet och förmår i förekommande fall berätta om några av de villkor som människorna levde under. Men fokus ligger på överhetens och böndernas byggnader, utan vilka de flesta av dessa miljöer inte skulle förklarats som byggnadsminnen.

Riktas blicken på urbana miljöer präglas historien av borgerlighetens historia. De lokala skillnaderna är stora men generellt sett är det industriella samhället, såsom vi har gjort avgränsningen, väl representerat av villor och stenstadsbebyggelse i form av offentliga byggnader och påkostade flerfamiljshus. Och från 1800-talet och åren efter sekelskiftet skulle vi få reda på en hel del om den svenska arkitekturens uttrycksformer och förändring. Det är kort sagt med få undantag den burgna stadsbefolkningens historia som berättas, huvudsakligen uttryckt i välkända arkitekters verk. Beträffande industrihistoriska miljöer är representationen av långt mindre omfattning. Likaså om man söker efter arbetarbefolkningens miljöer.

Om avstamp togs i byggnadsminnena för att skildra Sveriges historia skulle vi få en särpräglad berättelse kring de välsituerades historia, där de obesuttna befolkningsskiktens historia – den kroppsarbetande befolkningen och de underprivilegierade sociala skikten – i huvudsak skulle saknas eller förekomma i berättelsens utkanter. Vi skulle dessutom få en historia med övervikt på förindustriella förhållanden. 1900-talet skulle endast kunna skönjas utifrån enstaka exempel.

Det finns många möjliga förklaringar till varför byggnadsminnena återger just denna bild av Sveriges historia. Den enklaste och mest uppenbara är att de mindre bemedlade befolkningsskikten inte förmådde uppföra byggnader av

tillräckligt hög teknisk kvalitet och varaktighet. Likväl är det vår uppfattning att beståndet av byggnadsminnen också säger något om vilket perspektiv den statliga kulturmiljövården genom åren har lagt på Sveriges samlade bebyggelse. God arkitektonisk form och hög ålder är sammanfattningsvis de grundläggande kriterierna bakom valet av byggnadsminnen. Dessa kriterier sammanfaller med de välbeställda sociala skiktens historia. På landsbygden alltså främst av frälset. I städerna av den borgerliga klassen, dess privatbostäder och offentliga byggnader.

Problemet med denna representation är att större delen av olika tiders sociala skikt har ringa eller ingen del alls i historien. Den arbetande befolkningen är generellt underrepresenterad. Särskilt den kvinnliga är mycket svår att skaffa sig en uppfattning om med utgångspunkt i byggnadsminnena. Etniska minoriteters historia är också besvärlig att skönja, liksom andra marginaliserade grupper som sjuka, fattiga och på olika sätt normavvikande.

Frågor om de underrepresenterade

Hur ser det ut i andra delar av kulturarvssektorn? Inom utredningens ram har det inte funnits utrymme för djupare analyser av institutionernas bearbetning av det industriella samhällets historia. Med ledning av Anders Hoults studie av de kulturhistoriska museernas industriundersökningar (1998) kan man emellertid dra slutsatsen att de regionala variationerna är stora såväl beträffande antal utförda undersökningar som undersökningarnas inriktning. Hoults konstaterar att som helhet dominerar de traditionella svenska huvudnäringarna bergs- och järnhantering, skogs- och träindustri, bruken och delar av verkstadsindustrin, dvs. mansdominerade branscher med lång historisk kontinuitet och hög medvetenhet om det egna industrihistoriska arvet (Hoults 1998:36). Trots undantag har kvinnornas arbete generellt mindre plats i undersökningarna. Arbetarnas och företagsledningarnas historia är relativt väldokumenterad. Grupper som servicepersonal, städare och sekreterare intar en mindre framträdande plats. Hur en liknande jämförelse skulle falla ut med utgångspunkt i ett etniskt perspektiv framgår inte av undersökningen. Hoults konstaterar också att museernas undersökningar påminner om kulturmiljövårdens i mening av att vara fokuserad på verksamheter som är på väg att försvinna. Att även dokumentera dagens Sverige var en av anledningarna till att Samdok bildades 1978. Inom en gemensam ram samordnades de kulturhistoriska museernas studier av samtiden. Samdok har med begränsade resurser varit anmärkningsvärt framgångsrikt.

Efter våra samtal med företrädare för olika kulturarvsinstitutioner (se bilaga 1) finner vi att inriktningen på verksamheterna skiftar starkt, men att vissa aspekter av historien generellt sett är svagt företrädade. Det är varken klandervärt eller uppseendeväckande att så är fallet. Varje institution har sin

profil och kunskapstradition. Hur sådana traditioner bildas ska inte behandlas här. Hos de flesta myndigheter och institutioner pågår ett förnyelsearbete där den självreflexiva analysen är ett viktigt inslag.

För utredningens del vill vi ställa frågor om de mest uppenbara tomrummen som det institutionsbundna kulturarvet lämnar efter sig. Dessa frågor har gemensamt att de berör mer eller mindre marginaliserade eller underprivilegierade sociala kategorier. Invandrare eller etniska minoriteter, socialt normavvikande, arbetslösa eller hemlösa utgör exempel på grupper som är svagt representerade i det industriella samhällets kulturarv. Vi instämmer således i regeringens bedömning att det är få kulturinstitutioner som lyckas synliggöra den mångfald av kulturarv och uttryck som idag finns samlad i landet (prop. 1996/97:3, avsnitt 4.2).

Frågor som rör de underprivilegierade i samhället och de underrepresenterade i det industriella samhällets kulturarv kretsar såväl kring ett kunskapsmål som ett demokratiskt mål. Som utgångspunkt för ökad kunskap om det industriella samhällets historia är sådana gruppers kulturarv av synnerligen högt värde. Sentida studier om utanförskap och underordning i 18- och 1900-talets Sverige har givit nya perspektiv på industrialismens samhälle. Kvinnors underordning och manlig normbildning, den arbetande befolkningens villkor, samhällets syn på normavvikelse och utanförskap är exempel på teman som har präglat många undersökningar av det industriella samhällets historia. För flera studier innebär konfliktperspektivet en gemensam nämnare till skillnad från den konsensus och utvecklingsoptimism som karakteriserat epokens självförståelse. Denna samhälleliga självförståelse har också präglat institutionernas definition av kulturarvet. Det är vår uppfattning att forskning och kunskapsuppbyggnad kring utanförskap och underordning måste få ett tydligare genomslag i kulturarvet och i det arbete som bedrivs inom kulturarvsinstitutioner, -myndigheter och -organisationer.

De underrepresenterades bristande närvaro i kulturarvet kan beskrivas i termer av jämställdhet. I denna mening har underordning och utanförskap fortplantat sig till kulturarvet. Underordning och utanförskap i samhället har utmynnat i en underrepresentation i kulturarvet.

Kravet på allas rätt till ett kulturarv är problematiskt, särskilt för de sociala grupper vars underordning kan sägas ha gått i arv. Detta arv är i ordets konkreta mening ett kulturarv, som i hög grad kan användas av individen att se och klargöra historiska och samtida sammanhang. I denna funktion kan kulturarvet också betraktas som något negativt, något att ta avstånd ifrån och med en hävstångsliknande metod gå vidare med.

I sammanhanget vill vi även påpeka att var och ens relation till ett kulturarv är situationell. Om kulturarvet är en viktig del i varje individs identitetsbygge är kulturarv i likhet med begreppet identitet något som för var och en är rörliga kategorier som aktualiseras och praktiseras olika vid olika tillfällen. Som svenska kan det finnas anledning att ibland relatera sig till det svenska,

det nationella. Vid andra tillfällen kan genusperspektivet vara en viktigare aspekt att ge uttryck för. Kulturarvet är i denna betydelse ett instrument för individen att förstå såväl sig själv som samhället runt omkring.

Dessa resonemang om de underrepresenterades kulturarv mynnar ut i frågor av vikt för satsningen på det industriella samhällets kulturarv:

- På vilket sätt kan kulturarvet beskrivas i termer av jämställdhet? Vilka berättelser skulle kunna berättas om ett jämställdhetsperspektiv anslades på det industriella samhällets kulturarv? Vilka delar av befolkningen är väl respektive illa företrädna i det industriella samhällets kulturarv?
- Vilka historiska berättelser och frågor är särskilt angelägna att ge uttryck för respektive ställa med utgångspunkt i kulturarvet?
- Vilka metoder och synsätt bör engageras i syfte att långsiktigt bearbeta ojämlikheter och underrepresentationer i det industriella kulturarvet?
- Hur skulle t.ex. det industriella samhällets kulturarv kunna beskrivas som är kvinnornas? Hur skulle kvinnors kulturarv kunna formuleras utifrån t.ex. ett teknikhistoriskt perspektiv?
- På vilket sätt kan de socialt normavvikandes, de arbetslösa eller hemlösa kulturarv formuleras? Vilka företeelser borde ingå? Och på vilket sätt skulle dessa gruppers intresse för och inflytande över sitt eget kulturarv kunna kanaliseras?
- Vad kan det industriella samhällets kulturarv bestå av som tar invandrarnas historia som utgångspunkt?
- Hur kan en självreflexiv analys av kulturarvsinstitutionernas verksamheter spridas, fördjupas och utvecklas?

7. Demokratiska aspekter på det industriella samhällets kulturarv

De demokratiska aspekterna på kulturarvet har vi i detta sammanhang begränsat till två. Dels handlar det om vilken ställning kulturarvet och brukandet av det har i en modern demokrati, dels handlar det om människors tillgång till och möjligheter att påverka kulturarvet.

Tillgång och påverkan

Vi har tidigare betonat att kulturarvet är under ständig förhandling. Kulturarvets egen historia visar klart att varje tid gör sin definition av vad som ingår, hur det kan användas och vilka betydelser som kan knytas till det.

Kulturarvsinstitutionerna har givetvis haft ett stort inflytande över hur kulturarvet konstruerats. För myndighetsarkiven har arkivalierna i huvudsak bestämts av lagstiftning. Men även här tas beslut om t.ex. gallring som har konsekvenser för bestånden och för den kunskap som är möjlig att utvinna från arkivalierna. För enskilda arkiv är säkerställandet osäkert och till stora delar beroende av arkivbildarens intresse och förmåga. I den utsträckning som arkivsektorns aktörer har möjlighet att aktivt samla in arkiv är det uppenbart att bestånden kommer att präglas av ställningstaganden om vad som är särskilt angeläget. Som exempel kan nämnas Riksarkivets invandrarprojekt, vars syfte bl.a. är att införliva invandrares och invandrarorganisationers arkiv i kulturarvet. Skapandet av särskilda näringslivsarkiv är ytterligare ett försök att bredda det arkivbundna kulturarvet, liksom alla de folkrörelsearkiv som på lokala initiativ byggts upp under många decennier.

Museernas samlingar är resultatet av insamlingar och mottagande av donationer och depositioner. Till de flesta museers uppgifter hör också en omfattande dokumentationsverksamhet. Här ingår ofta dokumentation av ett immateriellt kulturarv, av människors berättelser och erfarenheter, av livshistorier och folklöre, sånger och historier. Här kan också ingå observationer av miljöer, arbete och andra verksamheter. Som samlad företeelse har museerna en oerhörd bredd. Att bedöma hur museisektorn som helhet behandlar frågor om demokrati och jämställdhet är därför svårt. Även om många museer utför ett betydande arbete med dessa frågor bör ytterligare ansträngningar göras för att föra in de demokratiska aspekterna i den museala verksamhetens centrum. Den museivetenskapliga forskningen har i detta sammanhang en betydelsefull uppgift.

Vad som ingår i kulturmiljön bestäms huvudsakligen av de kulturmiljövårdande instanserna. Initiativen till att en viss bebyggelse ska komma att ingå i kulturarvet kan emellertid utgå från många olika håll. Planerade förändringar i den fysiska miljön kan exempelvis utgöra incitamentet för att byggnader uppmärksammas. Till en inte ringa del består

det kulturmiljövårdande arbetet av att reagera på sådana planerade förändringar. I många fall införlivas bebyggelse i kulturarvet först när ett hot infinner sig. För att öka beredskapen har sedan länge inventeringen av bebyggelse varit en central källa till lokal kunskap. Såväl inventering som engagemanget i förändringar av kulturmiljöer är exempel på kulturmiljövårdande aktiviteter som inbegriper en mer eller mindre uttalad definition av kulturarvet.

Till definieringen av kulturarvet hör också tolkningarna av det, de betydelser som utvinns ur det. I denna mening finns det fog för att hävda att till det materiella kulturarvet också hör ett immateriellt, en berättelse knuten till varje föremål, arkivalie, byggnad eller anläggning. Denna berättelse är givetvis inte obunden den fysiska företeelsen men kan bytas ut, formuleras om allt eftersom samtiden ställer nya frågor till det förflutna och dess lämningar.

Enligt arkitekten Olof Eriksson (1986) har museerna hittills varit inriktade på att förmedla en auktoritativ beskrivning av historien. Eriksson skriver att man här kan ana bindningar till de nationella strömningar i den tid då museikulturen etablerades. Etnologen Billy Ehn (1986) menar också att museets samlingar används som "en apparat för uppbyggnad av auktoritativ kunskap". Men även om institutionerna odlar en auktoritativ beskrivning av historien finner Ehn anledning att notera att tingen på museet både kan sägas tala och tåga – men bara om åskådaren "är med på leken". I denna betydelse är besökaren ingen passiv konsument av kulturarvet. Ett visst mått av deltagande krävs.

Under senare år har detta möte mellan publik och kulturarvsinstitutionerna intensifierats. Från ett enkelt sändare-mottagareförhållande har museer, arkiv och kulturmiljövård i allt högre grad börja arbeta i dialogisk form. Det är väsentligt att detta arbete sprids, fördjupas och utvecklas. Det industriella kulturarvet inbjuder i hög grad till en sådan dialog, såväl avseende vad kulturarvet består av som hur det kan förstås. Att vi fortfarande kan sägas leva i det industriella samhället har också som följd att alla människor har en relation till det. De flesta människor kan mer eller mindre utförligt ge uttryck för en förståelse av den tid han eller hon lever i, såväl i nuet som i det förflutna. En stor del av befolkningen har minnen som sträcker sig långt tillbaka i tiden, i ovanliga fall kanske fyra generationer bakåt. Detta levande minne samt var och ens förståelse av samhället understryker vikten av att varje kulturarvsinstitution odlar en hög medvetenhet om sitt eget historiska perspektiv och att denna medvetenhet kommer till uttryck inför publiken.

Viljan att levandegöra kulturarvet har stegrats. Till viss del har levandegörandet inneburit en strävan att låta besökare och publik komma närmre samlingar, arkivbestånd och andra delar av kulturarvet. Att levandegöra kan emellertid främst ses som ett pedagogiskt problem, att få publiken att närma sig kulturarvet på ett bra och givande sätt. Det

pedagogiska utvecklingsarbetet är viktigt. Risken med begreppet levandegöra är emellertid att man fastnar i en relation där institutionen är producent och besökaren konsument. När vi talar om det industriella kulturarvet och om dess flytande främre gräns finns det skäl att vända på detta förhållande. Det är människorna, vi som lever i samhället, som skapar kulturarvet, åtminstone dess materiella och immateriella bas. Hittills har institutionerna haft ett tolkningsföreträde för vad som i denna bas ska införlivas i kulturarvet.

Den professionalisering som kulturarvssektorn har genomgått under hela dess moderna historia har till största delen handlat om att utveckla expertrollen. Det industriella samhällets kulturarv och det faktum att varje medborgare lever i och med detta arv antyder att det finns anledning att se över expertrollen. Det är givetvis inget fel utan en tillgång att vara expert på museer och arkiv, på de kunskaper som kulturarvet fordrar eller att vara expert på att tolka kulturarvet. Men det industriella kulturarvet kräver ytterligare en expertkompetens, dvs. förmågan att bejaka och ta tillvara varje medborgares eget förhållningsätt till sin egen historia, sin egen kulturella identitet och de byggstenar som en sådan identitet kan tänkas vara konstruerad av.

Folkbildning är i denna betydelse inte ett kunskapsöverföringsprojekt utan snarare ett barfota folkrörelseprojekt med nära släktskap till gräv-där-du-står-rörelsen. Vi är medvetna om att rörelser inte infinner sig på kommando. Men vi ser också tendenser till att en rörelse skulle kunna formeras. I själva verket har den redan satts i rörelse i form av långsiktiga företeelser som släktforskning och arbetslivsmuseer eller mer efemära aktioner som rivningsprotester.

Demokratiskt bruk av kulturarvet

Det mest uppenbara demokratiska bruket av kulturarvet står att finna i arkivlagen (SFS 1990:782) som reglerar myndighetsarkiven. Syftet med arkivbildningen anges i lagen vara att tillgodose rätten att ta del av allmänna handlingar, behovet av information för rättsskipningen och förvaltningen samt forskningens behov. I dessa avseenden är det myndighetsarkivens uppgift att säkerställa medborgarnas insyn i samhällets offentliga verksamheter. Denna funktion är grundläggande för ett demokratiskt samhälle. Samtidigt ser vi att den har uppenbara begränsningar. Ett exempel är bolagisering av offentliga verksamheter som i ett slag ställer dessa utanför kravet på insyn. I likhet med näringslivets arkiv omfattas en väsentlig samhällslik funktion inte av offentlighetsprincipen. Generellt utgör företagets arkiv ett problem i demokratisk mening, dels avseende insynen, dels avseende allas rätt till ett kulturarv. Till insynsproblematiken hör också Sveriges medlemskap i EU som har medfört en inskränkning av offentlighetsprincipens tillämpning i Sverige.

Men kulturarvet har och har haft ett mer allmänt och oregerat bruk i det demokratiska samhället. Under industrialismens epok har kulturarvet varit ett viktigt instrument i nationsbyggandet, i strävan att skapa en homogen stat uppbyggd kring ett visst mått av konsensus kring vad denna stat är och vad som förenar dess medborgare. Nationen blev under 1800-talet en viktig "gemenskap", en grund för den identitet vi avser när vi talar om svenskar och det svenska. Denna gemenskap var och är föreställd i betydelsen av att medlemmarna bara känner en bråkdel av det totala antalet medlemmar. Trots den lokala och regionala sfärens betydelse är identifikationen med nationen fortfarande stark. Denna identifikation, känslan av att vara svensk, är ett viktigt inslag i det politiska systemet. För att en demokrati ska sägas fungera måste medborgarna finna sig vara delaktiga. Den föreställda gemenskapen av nationen tycks med andra ord vara ett fundament för det industriella samhällets politiska system.

Men vad är det som förenar? En grundläggande aspekt på det nationella och nationalismen är det territoriella. Landets gränser svarar mot nationens utsträckning i rummet. Vi svenskar kan sägas tillhöra detta rum. De flesta av oss bor i det. När vi säger att vi bor i Sverige eller att vi är svenskar kan vi föreställa oss en kartbild av landets geografiska utsträckning

Sedan de moderna museerna bildades under andra hälften av 1800-talet har även kulturarvet givits en viktig roll i skapandet av den nationella gemenskapen. Byggandet av Nordiska museet och anläggandet av Skansen är två exempel på nationella manifestationer av kulturarvet. Etnologen Orvar Löfgren menar att det finns vissa mönsterritningar för vad en "riktig" nation bör innehålla. I dessa ritningar finns fortfarande många av 1800-talets kungstankar bevarade (Ehn, Frykman & Löfgren 1993:27). Värnandet om allmogen, om det förindustriella samhällets "genuina" svenskhet är en sådan tanke som fortfarande äger sin giltighet. Som symbol för nationen intar svenska flaggan en särställning. Men även under andra hälften av 1800-talet var flaggan i stort sett okänd bland den svenska befolkningen som nationssymbol (Ehn, Frykman & Löfgren 1993:75). Likaså har idéer om naturen använts – gärna i samband med uppfattningar om allmogen – för att konstruera bilden av det svenska. Ängen, skogen, fjällen – vilken landskapstyp som har högst bruksvärde för det nationella kan diskuteras. Men alla dessa tre topografier är djupt förankrade i det svenska.

Vad som betraktas som det svenska förändras emellertid. Begrepp som ras och folkstam ingår knappast längre i den gängse konstruktionen av vad som är svenskt. Men fortfarande uttrycks bilder av vad som är svenskt som något naturligt, absolut och oföränderligt. I sådana sammanhang – när det talas om det svenska – är invandraren en ofta förekommande kontrast, en motbild som framställs som något måste hanteras eller problem som måste lösas. Men vad är det invandraren egentligen ska förhålla sig till? Och hur blir man svensk?

Ytterligare ett exempel på hur tanken om det svenska förändras är hur ett begrepp som folkhemmet har tagits i anspråk för att representera något genuint svenskt och en given del av vårt kulturarv. Det är ett folkhem som inte sällan har kommit att kontrasteras mot fenomen som nedmonteringen av välfärdssamhället och Sveriges inträde i Europeiska unionen.

Oavsett vilka syften man har med talet om det svenska och den svenska nationen är det tydligt att kulturarvet fortfarande fyller en viktig funktion i detta. Idag kretsar stora delar av diskussionen om Sveriges historia kring det industriella samhällets kulturarv. Det är detta arv, eller tanken om det, som brukas. Vi vill hävda att detta bruk kan användas i vilka syften som helst. Även i odemokratiska. Därför har vi också argumenterat för ståndpunkten att kulturarvet i sig inte har några demokratiska funktioner. Däremot kan det användas i demokratins tjänst. Det är därför av stor vikt att kulturarvsinstitutionerna odlar en hög medvetenhet om hur kulturarv kan nyttjas och att värden som tolerans och rätten att vara olika aktivt kommer till uttryck i all verksamhet.

Eftersom vi fortfarande lever i det industriella samhället och har ett eget aktivt minne och förhållningssätt till detta samhälle är det angeläget att institutionerna möter sin publik i samtal och diskussioner om bruket av kulturarvet. Flera institutioner har tagit sig an detta arbete. Det bör spridas, utvecklas och intensifieras.

- Vilka metoder – tillgängliga och möjliga – kan användas i syfte att öka medborgarnas bruk av och inflytande på det industriella samhällets kulturarv? Hur kan kulturarvet öppnas för påverkan av människors levande minnen och erfarenheter av industrisamhället?
- På vilket sätt kan kulturarvsinstitutionerna utveckla sin roll som folkbildningsinstitutioner?
- Vilka företeelser aktualiseras idag när människor tänker på det nationella, på det regionala och det lokala i kulturarvstermer?
- På vilket sätt är och har kulturarvsinstitutionerna varit delaktiga i nationella, regionala och lokala liksom i internationella identitetsprojekt?

8. Vardagen, den stora skalans, landskapets och tätortens kulturarv

I vardagen

Vi har riktat blickarna mot social representation, jämställdhet och demokratiska aspekter på det industriella samhällets kulturarv. Vi har också pekat på det lokala perspektivets relevans och problem. Tillsammans leder diskussionen oss vidare till en problematik kring det vardagliga och den stora skalan, till landskapets, stadens och tätortens kulturarv. Utifrån dessa utgångspunkter är det inte tillräckligt att enstaka monument, miljöer och föremål samt de offentliga arkiven från perioden säkras med skydd och omhändertaganden. Förankringen i människors vardag är central för att kulturarvet ska uppfattas som väsentligt och värt att värna. Om, som det står i kulturminneslagens portalparagraf, ansvaret att skydda och vårda kulturmiljön delas av alla (SFS 1988:950), ser vi det som grundläggande att detta ansvar vilar på ett intresse och medvetenhet hos allmänheten. Sak samma gäller den del av arkivsektorn som inte regleras i arkivlagen (SFS 1990:782) utan bygger på frivilliga åtaganden. Beträffande museernas föremåls- och minnessamlingar är problematiken något enklare eftersom museerna själva har stort inflytande över vilka föremål och minnen som införlivas med samlingarna. För museerna är det desto mer angeläget att ha utarbetade planer och program över vad som bör ingå i samlingarna, vilka brister dessa har och hur de kan avhjälpas.

Det industriella samhällets kulturarv tillhör vardagen. De flesta som bor i Sverige har en bostad som är uppförd under perioden, många arbetar med varu- eller tjänsteproduktion som fortfarande är sprungen ur detta samhälle. Förankringen i medborgarnas vardagliga liv är en stor tillgång. Alla har nära till företeelser som har förutsättningar att införlivas i kulturarvet. Om man – såväl institutioner som enskilda aktörer – strävar efter att anlägga och motivera ett kulturarvsperspektiv är närheten en resurs som måste tillvaratas. Vi behöver inte nödvändigtvis gå på museum, arkiv eller beträda något kulturreseervat eller byggnadsminne för att erfara det industriella samhällets kulturarv. Det finns mitt ibland oss om vi förmår anlägga perspektivet. Vardagliga företeelser erbjuder dessutom goda förutsättningar för att det kulturhistoriska värdet införlivas parallellt med andra värden, funktionella, ekonomiska och ekologiska. Sådan parallellitet är eftersträvningsvärd. Ibland kan värdena kollidera. Ibland kan t.ex. förändringsinitiativ gå stick i stäv med strävan att bevara och det innebär givetvis problem som kan vara svårlösta. Generellt menar vi emellertid att parallella värden är positiva för det vardagliga perspektivet. Så länge arkiv, byggnader och föremål används är det inte bara lättare att hävda de kulturhistoriska värdena. Användningen i sig är i de flesta fall också bärare av en väsentlig del av sådana värden.

Det vanliga

Den industriella varuproduktionen är ett centralt kännetecken för det industriella samhället. Resultatet av denna tillverkning, dvs. produkterna, är en väsentlig del av den materia som kräver uppmärksamhet när det industriella kulturarvet behandlas. Ett föremål från denna tid är vanligen massproducerat och sällan unikt. Det är heller inte ovanligt att byggnader, särskilt bostadsbyggnader, har uppförts i långa serier i form av identiska hus eller utifrån mer eller mindre traditionsbundna typer. Unikt eller märkligt ingår självklart som relevanta begrepp i många beskrivningar av 18- och 1900-talsföreteelser. Men trots allt är det vanligheten och de långa serierna som kännetecknar resultaten av det industriella produktions sättet.

Den vanliga byggnaden eller det vanliga föremålet är en resurs därför att, som ovan nämnts, det i allmänhet är en del av vår vardag. Men utifrån ett kulturvårdande perspektiv kan det vanliga också innebära problem. Urvalsproblematiken är t.ex. mer påtaglig än avseende sällsynta företeelser. Ett museum kan och bör givetvis införliva vanliga föremål i samlingarna. Men vilka? Vems berättelse är föremålet avsett att bilda utgångspunkt för?

För de offentliga arkiven är problematiken framförallt knuten till gallringsmomentet. Hur stora mängder likartad information ska ett arkiv hysa? Hur små variationer är försvarbart att bevara? Kungliga biblioteket som bl.a. har som uppgift att samla in allt tryckt material samlar naturligtvis också på de vanliga trycksakerna, men i allmänhet bara ett exemplar av varje.

Kulturmiljövårdens problem förtjänar här särskild uppmärksamhet. Det är besvärligt att motivera bevarandeåtgärder för bebyggelse vars främsta värde är att den är vanlig. Ibland kan man gå runt problemet genom att säga att ett område är ovanligt enhetligt eller att det tillhör de första av sitt slag, etc. Men att hävda bebyggelse med värdet "vanlig" är vanskligt.

Den antikvariska speciallagstiftningen erbjuder knappast någon väg ut ur problematiken och plan- och bygglagens allmänna varsamhetskrav (SFS 1987:10, 3:10 §) är svåra att tillämpa på alldaglig bebyggelse inte minst på grund av att kraven är just allmänna samtidigt som kriterierna som ska uppfyllas – byggnadens särdrag samt byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, konstnärliga och miljömässiga värden – i högsta grad är förhandlingsbara. Men plan- och bygglagen ger också möjligheter att motverka "förvanskning" av sådan bebyggelse som är särskilt värdefull "från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt" (SFS 1987:10, 3:12 §). Planmonopolet ger här kommunerna möjlighet att skydda bebyggelse som inte bara är att betrakta som "synnerligen märklig" utan som också representerar såväl olika sociala gruppers levnadsvillkor som tidigare samhällseliga ideal och byggnadsskick. I lokala sammanhang erbjuder Plan- och bygglagen de effektivaste möjligheterna att genom myndighetsutövning hävda befintlig bebyggelse. Det är på ett sätt tillfredsställande att bebyggelse

som inte kan hanteras med den antikvariska speciallagstiftningen kan värnas på detta sätt. De instrument som PBL tillhandahåller är emellertid av den art att de knappast löser problemen som är knutna till det industriella samhällets kulturarv och dess demokratiska aspekter. Lagstiftningen är ett demokratiskt instrument i den meningen att den är användbar för den representativa demokratin att hävda det allmännas intressen. Men den är långt ifrån någon garant för allas tillgång till kulturarvet eller för tillgodoseendet av jämställdhetsaspekter.

Just beträffande de stadsbyggnadspolitiska aspekterna är de demokratiska frågorna påtagliga. Här handlar det inte bara om medborgarnas inflytande över kulturarvet utan också över den fysiska miljön i allmänhet. Den kommunala planeringsprocessen har i detta avseende utvecklats i Plan- och bygglagen jämfört med tidigare lagstiftning. I praktiken är det emellertid osäkert i vilken grad medborgarnas inflytande över den fysiska miljön har förbättrats.

Sammantaget handlar det vanligas problematik inte om att "allt ska med". Men när institutionerna gör urval för samlingarna, arkiven eller kulturmiljön bör blicken fästa även vid det vanliga eftersom det är ett grundläggande kännetecken för det industriella samhället och förankrat i många människors vardag.

De stora dimensionerna

Det industriella samhället innebar en ny, stor skala av tidigare okänt slag. Alla som arbetar med kulturmiljövård har med säkerhet konfronterats med problematiken kring 18- och 1900-talens stora bebyggelses dimensioner. De mest uppenbara exemplen utgörs av fabriksanläggningar vars ofta svåröverskådliga bebyggelsevolym är resultatet av komplicerade tillverkningsprocesser som dessutom kanske har förändrats under loppet av flera decennier. Men även bebyggelsemiljöer som sjukhus och efterkrigstidens stora bostadsområden, jordbruksenheter eller kontors- och varuhus erbjuder liknande problem, i synnerhet om de ursprungliga funktionerna har lämnat byggnaderna.

En gemensam nämnare för de flesta storskaliga miljöer är att de är eller har varit arbets- eller boplatser för många människor och att de därmed bär på information om och kan sägas vara ett monument över en stor del av dessa människors vardagliga tillvaro. Ytterligare en gemensam nämnare för sådana miljöer är att de har inneburit problem för kulturmiljövården. Till en inte ringa del kretsar dessa problem kring ekonomiska frågor. Det kostar mycket pengar att restaurera omfattande och/eller komplexa anläggningar. I många fall återfinns dessa dessutom på fastigheter med högt exploateringsstryck. I andra fall, exempelvis i mindre tätorter eller på landsbygden, kan exploateringsstrycket vara obefintligt liksom möjligheterna att hysa in nya verksamheter. De tekniska frågorna är ibland också svårlösta. Det

industriella samhällets byggnadsteknik är ett kunskapsfält som kräver mer forskning.

Samtidigt som de storskaliga miljöerna kan utgöra ett problem är de ur ett ekologiskt hållningsperspektiv för det mesta en tillgång. Att finna nya användningsområden för befintlig bebyggelse har sedan länge varit effektivt. Ett fortsatt användande av befintlig bebyggelse är en viktig del i strävan att åstadkomma ett ekologiskt hållbart samhälle. Anläggningsytorna till natur- och miljövårdande instanser är med andra ord påtagliga. Vi anser också att dessa ytor inte är tillräckligt utvecklade.

Där bevarandet av de stora dimensionernas bebyggelsemiljöer rönt framgång ökar i allmänhet också intresset. Det krävs tränade ögon för att uppfatta potentialen i tomma och vittrande anläggningar. Efter en framgångsrik restaurering brukar denna potential framstå som tydlig för de flesta. Lokalerna blir attraktiva inte bara för kulturarvsinstanser och en intresserad allmänhet utan också för näringsliv och andra.

Vad gäller de stora dimensionerna måste museerna hantera liknande problem som kulturmiljövården. Föremål som ingått i mekanisk produktion av något slag kan vara svåra att härbärgera, att konservera och att göra tillgängliga för allmänheten. Här finns det vinster att göra i ett samarbete med kulturmiljövården. Att arbeta på plats i föremålets ursprungliga sammanhang är ofta att föredra, särskilt ur pedagogisk synvinkel. Sådant arbete pågår också runt om landet. Samverkan med arkiven är mindre vanlig. Även här finns vinster att göra. Arkiven utgör kunskapsbasen för många miljöers historia. En avgörande svårighet ligger i att enskilda arkivbildare ofta inte inser att just deras arkiv skulle kunna ha ett stort kulturhistoriskt värde. Många arkiv försvinner med andra ord i samma stund som den omedelbara nyttan för den ursprungliga verksamheten inte längre är självklar.

Kulturlandskapet och dess strukturer

Ett inslag i det industrialiserade kulturlandskapet är de omfattande tekniska strukturer som skär igenom det. Det industrialiserade samhällets jord- och skogsbruk präglar idag större delen av Sveriges topografi. Vad som kallas för kulturlandskap är med andra ord till största delen ett industrialismens landskap. Sammanhållna jordbruksenheter med bebyggelsen placerad mitt i fastigheten var ett resultat av 1800-talets skiften. Ett annat var uppodling av tidigare okultiverade markarealer. Under 1900-talet mekaniserades jordbruket successivt vilket bidrog till avfolkningen av landsbygden. Skogen betraktad som produktionsyta är ytterligare ett fenomen som hör 18- och 1900-talen till. Skog som tidigare varit vildmark avverkades och förädlades till virke och papper. Hädanefter odlades skogen aktivt och omvandlades från natur- till kulturlandskap.

Såväl jord- som skogsbruket är nära förbundna med de nya kommunikationssystemen. Järnvägar och landsvägar är kanske de mest

uppenbara. De förra knöt samman landsbygden med städerna med början vid mitten av 1800-talet. Vägsystemen byggdes ut framförallt under mellan- och efterkrigstiden som en grundläggande förutsättning för den ökande bilismen. Telefonins och telegrafins ledningsnät är andra påtagliga spår i landskapet efter det industrialiserade samhällets kommunikationssystem. Mindre tydliga är de system som inte lämnar lika omfattande materiella spår efter sig.

Sjöfartens fartyg och hamnar kan sägas vara en del i ett system vars främsta kännetecken – vattnet – så att säga raderar ut sina spår i samma stund som de konkretiseras. Sak samma med flottningen utan vilken skogarnas ekonomiska värde knappast skulle kunna realiserats. Andra mer sentida tekniska system gör sig heller inte påmind i topografin men har haft markant betydelse för våra levnadsvanor. Radio, television, flygtrafik, datorkommunikation och mobiltelefoni är påtagliga exempel. Inget av dessa system kan sägas vara oberoende av varandra utan ingår i högre eller lägre grad i andra system.

Staden och tätorten

18- och 1900-talens stads- och tätortsbildning är det kanske mest karakteristiska uttrycket för det industrialiserade samhället. I flera fall grundades Sveriges städer och tätorter i direkt anslutning till industrietableringar eller anläggandet av kommunikationslinjer. Bruksorter och stationsområden är konkreta exempel. Men även äldre städer och tätorter påverkades starkt av det industrialiserade samhället. Mest påfallande är den större bebyggelseskalan, den sociala och funktionella åtskillnaden av människor och verksamheter i rummet, kommunikationernas påverkan på bebyggelsestrukturen och det successiva urbana ianspråktagandet av den närmast angränsande landsbygden.

Städernas och de större tätorternas exempellösa tillväxt och förändringstakt under 18- och 1900-talen gör det svårt att se sambanden mellan den byggda miljön och andra historiska faktorer. Det förlutnas förtätade uttryck i staden och tätorten erbjuder både problem och möjligheter. Bebyggelsen kan vara svåröverskådlig, men är också en konkret utgångspunkt för berättelsen om ett samhälles förlutna.

I staden och tätorten är det som mest tydligt att vi lever i det industrialiserade samhället. Staden och tätorten brukas dagligen av sina invånare. De resonemang som förts tidigare är i hög grad tillämpliga. Frågor om de underpriviligierades kulturarv, om jämställdhet, om ett ekologiskt hållbart samhälle, om ett demokratiskt förhållningssätt till kulturarvet och känslan av delaktighet har särskilt påtaglig relevans i staden och tätorten. Och de parallella värden som nämnts ovan påkallar ständigt uppmärksamhet. Framförallt i den mindre tätorten är sårbarheten särskilt påtaglig. Små tätorter uppbyggda kring ett stort företag kan lamslås av nedläggningar och företagsflyttningar. Inte sällan aktualiseras då det kulturhistoriska värdet som motiv för bevarande och möjlig fortsatt användning.

- Vilken ny kunskap om industrisamhället kan förväntas med utgångspunkt tagen i ett vardagligt perspektiv?
- På vilket sätt kan kulturarvsperspektivet berika den enskilde medborgarens vardag? Hur skulle denna vardaglighet kunna bejakas och tydliggöras som utgångspunkt för var och ens egen historia och tolkning av det industriella samhället?
- På vilket sätt, med vilka metoder kan vardagliga företeelser införlivas i det institutionsbundna kulturarvet? Vilka urvalskriterier kan tillämpas och hur kan de användas i syfte att öka jämställdhet och de underrepresenterades närvaro i kulturarvet?
- Vilka tillgängliga och tänkbara lagrum är tillämpliga för att värna strukturer, t.ex. tekniska system, som inte är bundna till särskilda avgränsade platser?
- Med vilka metoder och perspektiv kan den industriella stadens komplexitet och mångfald åskådliggöras?
- Vilka faktorer kan knytas till det industriella samhällets stads- och tätortstillväxt? Hur kan de avläsas i terrängen? Vilka samband finns t.ex. mellan de tekniska systemen och den industriella stadens och tätortens liv och form?

9. Samverkan

Vikten av ett utvecklat demokratiskt synsätt på kulturarvet har betonats liksom behovet av att engagera medborgarna i formuleringen och bruket av kulturarvet. Vi anser detta vara centralt för kulturarvets förankring i människors liv och vardag och för att kulturarvets konstruktiva och positiva roll i samhället ska stärkas. Institutionernas samverkan med sin publik är central. Många olika former av sådan samverkan pågår. Vi menar att det finns starka skäl att utveckla den, dels i syfte att utveckla kulturarvsinstitutionernas arbetsformer, dels för att stärka förankringen av kulturarvet hos medborgarna.

Samverkan mellan institutionerna

Det finns betydande vinster i att arkiv, museer och kulturmiljövård samverkar kring konkreta kulturhistoriska projekt. Kulturmiljövårdens koncentration på bebyggelse, museernas på föremål och det immateriella kulturarvet samt arkivens på pappersbaserad och på annat sätt bunden information ger tillsammans stora möjligheter att mångsidigt bearbeta kulturarvet, att definiera det och utveckla kunskapen om de företeelser som ingår i det. Samverkan mellan kulturarvsinstitutionerna är särskilt angelägen avseende det industriella samhällets miljöer som oftast är levande och mycket komplexa. De minnen som kan kopplas till dem bärs dessutom av nu levande människor men kommer också till uttryck i arkivbundna källor. Samlade insatser har dessutom förutsättningar att effektivisera resursutnyttjandet.

Att denna sorts samverkan är väsentlig också på andra sätt har framhållits i flera sammanhang, t.ex. i 1996/97 års kulturproposition och Riksantikvarieämbetets profilprogram *Vårt industrihistoriska arv*. Vi vill särskilt understryka det väsentliga i att sådan samverkan sker på olika nivåer, såväl centrala och regionala som lokala.

Samtidigt bör understrykas att samverkan inte är den enda lösningen på de problem som det industriella samhällets kulturarv innebär. Varje institution måste också odla sin särskilda kompetens, vilket är en förutsättning för att framgångsrik samverkan med andra aktörer ska komma till stånd.

Kulturvård utanför institutionerna

Sammantaget menar vi att det industriella samhällets historia ställer krav som inte enbart kan tillfredsställas av kulturarvsinstitutionerna. Kulturarvet måste i högre grad än tidigare formuleras och definieras med utgångspunkt i vardagen, vilket dels kan motiveras ur ett demokratiskt perspektiv, dels ur ett praktiskt och ekonomiskt. Det institutionsbundna kulturarvsarbetets verksamhet, lagstiftning och budgetramar räcker inte för att hantera de problem och möjligheter som finns.

Förankringen av kulturarvet hos medborgarna förutsätter, som vi tidigare har berört, deltagande i definitionen och hävdandet av de kulturhistoriska värdena. Utifrån en lokal utsiktspunkt är det långt ifrån alltid vare sig önskvärt eller möjligt att tillämpa olika former av regelverk. Den mångfald och massa som det industriella samhället producerar – såväl i materiell som immateriell mening – riktar snarare intresset mot att göra medborgarna medvetna om de möjligheter som deras eget förflutna och egen närmiljö erbjuder. Vi har tidigare lagt vikt vid allas tillgång till, definition och användande av kulturarvet. Vi har också dragit paralleller till återanvändningsperspektivet och stråvan mot ett ekologiskt hållbart samhälle. Kulturarvssektorn har inte bara gemensamma intressen med miljö- och naturvården. Det finns dessutom anledning att dra lärdom av det genomslag som det ekologiska perspektivet har fått. Även om regleringen av miljövården är omfattande är hushållens frivilliga medverkan central. Incitamentet till att anlägga ett kulturarvsperspektiv på företeelser i vårt dagliga liv ligger bl.a. i att betrakta dessa som resurser, som användbara och funktionella. Samtidigt innebär t.ex. att reparera eller bygga om sitt hus ett sätt att förhålla sig till det förflutna men också till framtiden. Varsamhet, tillvaratagande, återanvändning är honnörsord i den antikvariska byggnadsvården i synnerhet och kulturarvssektorn i allmänhet men borde kunna ges vidare spridning i samhället. Här återfinns en av de viktigaste pedagogiska uppgifterna för kulturarvssektorns aktörer.

- Hur kan samverkan mellan kulturarvssektorns olika aktörer förstärkas? Vilka konkreta vinster är möjliga att göra med sådan samverkan? Var finns begränsningarna respektive möjligheterna?
- Med vilka intressen förutom natur- och miljövärd finns förutsättningar för kulturarvssektorn att samarbeta? Var återfinns de mest betydande samordningsvinsterna?
- Vilka insatser och metoder krävs för att kulturarvsperspektivet ska etableras som ett av flera perspektiv i såväl myndigheters som enskilda människors dagliga verksamhet? Och vad krävs för att detta perspektiv ska bli en effektiv del i stråvan mot ett ekologiskt hållbart samhälle? Vilka lärdomar kan dras av miljövårdens insatser att förankra ett ekologiskt perspektiv hos allmänheten?
- Vilka frivilliga krafter verkar inom det industriella kulturarvets intressesfär? Vilka verksamheter drivs av dessa aktörer och vilken betydelse har de för det industriella kulturarvets konstruktion och hävd? På vilket sätt kan sådana krafter stödjas?

10. Sammanfattning

Utgångspunkter

Utredningen tar sin utgångspunkt i ett brett perspektiv på det industriella samhället. I utredningens direktiv anges att den treåriga statliga satsningen på det industriella kulturarvet (1999–2001) bör eftersträva en bred samhällsdiskussion om industrialismens och morgondagens samhälle. Statens insatser ska också syfta till att främja medborgarförankringen och uppslutningen kring det industrihistoriska arvet, liksom till att viktiga kulturhistoriska värden bevaras, tillvaratas och utvecklas. Särskild hänsyn ska ägnas kulturarvets demokratiska funktioner. Utredningen har koncentrerats till den problematik som berör arkiv, kulturmiljövård och museer. Vi har sett det som angeläget att inför den kommande satsningen söka formulera övergripande tankar och idéer som kan stimulera till diskussion för alla dem som är engagerade i det industriella samhällets kulturarv.

I direktiven ingår att föreslå "lämplig organisationsform inom vilken satsningen bör genomföras". Utredningen har föreslagit tillsättandet av en särskild *Delegation för det industriella samhällets kulturarv* med uppgift att konkret handha satsningen. Betoningen på metodutveckling anser vi i hög grad vara central för att statens särskilda satsning på det industrihistoriska kulturarvet åren 1999–2001 skall kunna få mer långsiktiga effekter.

Industrialismens samhälle definieras som syftande inte endast på industrins historia utan också på det samhälle i stort som bakåt i tiden har sin avgränsning vid mitten av 1800-talet och framåt in i vår egen tid. Kulturarvet är ett annat begrepp som kräver en definition. Vi ser det som föränderligt och som ett resultat av olika aktörers val. Härav följer också att det knappast går att tala om ett enda Kulturarv utan om många som ständigt är stadda i förändring. Liksom ett lands, en regions eller en stads historia kan skrivas olika beroende på vem som skriver skiftar kulturarven beroende på vem som definierar eller konstruerar dem.

Kulturarvet har funktioner i det demokratiska samhället. En sådan funktion är allas rätt till ett kulturarv, vilket har lett utredningen mot ett resonemang om social underrepresentation i kulturarvet. Utredningen konstaterar också allas rätt att tolka och definiera kulturarvet. Det industriella samhällets kulturarv lämpar sig särskilt väl för detta eftersom Sveriges befolkning under kortare eller längre tid har levt i industrialismens samhälle och därför har egna erfarenheter och egna tolkningar av vad detta samhälles kulturarv är och i vilken berättelse det kan infogas.

Tidigare överväganden och insatser

I 1996/97 års kulturproposition är utgångspunkten grundtankarna från 1974 års proposition. Riksdagen har beslutat om följande mål för en nationell kulturpolitik (prop. 1996/97:3, bet. 1996/97:KrU1, rskr. 1996/97:129):

- att värna yttrandefriheten och skapa reella förutsättningar för alla att använda den,
- att verka för att alla får möjlighet till delaktighet i kulturlivet och till kulturupplevelser samt till eget skapande,
- att främja kulturell mångfald, konstnärlig förnyelse och kvalitet och därigenom motverka kommersialismens negativa verkningar,
- att ge kulturen förutsättningar att vara en dynamisk, utmanande och obunden kraft i samhället,
- att bevara och bruka kulturarvet,
- att främja bildningssträvandena samt
- att främja internationellt kulturutbyte och möten mellan olika kulturer inom landet.

För kulturarvet gäller målsättningen att jämna ut skillnader mellan människor "när det gäller bevarandet och tillgången till kulturarvet" och att stärka intresset för och medvetenheten om kulturarvets betydelse i samhället. I propositionen konstateras också att kulturarvet inte är något neutralt fenomen. Istället påtalas det kulturpolitiska ansvaret att "synliggöra såväl klasskillnader som könsskillnader och skillnader mellan stad och land" och att motverka att kulturarvet utnyttjas i diskriminerande syften. Kulturpropositionen talar om vikten av att formulera kulturarvsinstitutionernas samhällsuppgifter och att kulturarvssektorn behandlas samlad och inte utifrån dess organisation i arkiv, kulturmiljö och museer.

Kulturarvssektorns aktörer bearbetar dagligen det industriella samhällets kulturarv. Samtidigt återstår många frågor att lösa. Några kretsar kring kunskapspluckor och informationsinsatser. Vår mening är att det dessutom saknas diskussioner kring demokratiska och jämställdhetspolitiska aspekter på kulturarvet, kring de sociala representationer som ingår och inte ingår i kulturarvet, liksom resonemang kring den stora mängd materia som det industriella samhället har resulterat i och som olika kulturarvsinstanser måste hantera.

Berättelser från det industriella samhällets kulturarv

Vilken historia är möjlig att berätta utifrån det industriella samhällets kulturarv såsom det hittills har definierats? Ett generellt svar på den frågan är givetvis omöjligt att ge. Vår mening är att den måste ställas och att svar är möjligt att ge om den riktas till särskilda delar av kulturarvet.

Vi har belyst de svenska byggnadsminnena från den aktuella perioden och funnit att de regionala skillnaderna är stora avseende de ca 5 procent av byggnadsminnena som kan betecknas som industriminnen. I Mellansverige

domineras beståndet av gruvor och hyttor. I södra Götaland är kvarnarna väl representerade. I norra Sverige utgörs de flesta industriminnena av kraftverk och sågar. Karakteristiskt är dominansen av manliga arbetsplatser.

Om ett bredare perspektiv anläggs på samtliga byggnadsminnen från perioden ges en särpräglad berättelse kring de välsituerades historia där de obesuttna befolkningskategorierna – den kroppsarbetande befolkningen och de underprivilegierade sociala skikten – i huvudsak saknas eller förekommer i den historiska berättelsens utkanter.

Med ledning av en tidigare utförd studie om de kulturhistoriska museernas industriundersökningar kan slutsatsen dras att kvinnornas arbeten är svagt representerade till skillnad från de manliga arbetarnas och företagsledarnas. Generellt har vi funnit anledning att konstatera att kvinnors, invandrades eller etniska minoriteters, socialt normavvikandes, arbetslösa eller hemlösa är de mest uppenbara exemplen på svag representation i det industriella samhällets kulturarv.

Demokratiska aspekter på det industriella kulturarvet

De demokratiska aspekterna behandlas utifrån två utgångspunkter: dels utifrån vilken ställning kulturarvet och brukandet av det har i en modern demokrati, dels utifrån människors tillgång till och möjligheter att påverka kulturarvet.

Arkiv, museer och kulturmiljövårdande institutioner har självklart stort inflytande över vilka företeelser som ingår i kulturarvet. Sedan länge har institutionerna varit experter på uppgiften att definiera och tolka kulturarvet. Det industriella samhällets kulturarv och det faktum att varje medborgare faktiskt lever i och med detta arv, kräver att kulturarvsinstitutionerna också förmår bejaka och ta tillvara varje medborgares eget förhållningssätt till sin egen historia, sin egen kulturella identitet och de byggstenar som en sådan identitet kan tänkas vara konstruerad av.

De offentliga arkiven har en uppenbar funktion i det demokratiska samhället. Deras uppgift är att tillgodose rätten att ta del av allmänna handlingar, behovet av information för rättsskipningen och förvaltningen samt forskningens behov.

Men kulturarvet har och har haft ett mer allmänt och oreglerat bruk i det demokratiska samhället. I modern mening har kulturarvet varit ett viktigt instrument i nationsbyggandet, i strävan att skapa en homogen stat med ett visst mått av konsensus kring vad denna stat är och vad som förenar dess medborgare. Sedan de moderna museerna bildades under andra hälften av 1800-talet har kulturarvet givits en betydande roll i skapandet av den nationella gemenskapen. Idag kretsar stora delar av diskussionen om Sveriges historia kring det industriella samhällets kulturarv. Eftersom vi fortfarande kan sägas leva i det industriella samhället och har ett eget aktivt minne och förhållningssätt till detta samhälle är det angeläget att institutionerna möter

sin publik i samtal och diskussioner om bruket av kulturarvet. Flera institutioner har tagit sig an detta arbete. Vi menar att det bör spridas, utvecklas och intensifieras.

Vardagens, den stora skalans, landskapets och tätortens kulturarv

Det industriella samhällets kulturarv tillhör vardagen. Denna tillhörighet i vardagen är central för att det industriella kulturarvet ska uppfattas som väsentligt och värt att värna. Vi behöver inte nödvändigtvis gå på museum, arkiv eller beträda något kulturreservat eller byggnadsminne för att erfara det industriella samhällets kulturarv. Det finns mitt ibland oss om vi förmår anlägga perspektivet. Vardagliga företeelser erbjuder dessutom goda förutsättningar för att det kulturhistoriska värdet införlivas parallellt med andra värden, t.ex. funktionella, ekonomiska och ekologiska.

Även de stora dimensionerna är ett kännetecken för det industriella samhället. Fabriker och andra omfattande arbetsplatser liksom efterkrigstidens bostadsområden är exempel på sådana anläggningar. En gemensam nämnare för storskaliga miljöer är att de är eller har varit arbets- och boplatser för många människor. De bär därmed på information om och kan sägas vara ett slags monument över och en källa till en stor del av dessa människors vardagliga tillvaro. De finansiella, tekniska och funktionella frågorna innebär emellertid ofta svårlösta problem. Att bevara och finna nya funktioner för sådan bebyggelse är ett steg i strävan för att åstadkomma ett ekologiskt hållbart samhälle.

I de industriella strukturer som genomlöper kulturlandskapet återfinns liknande problem och möjligheter. Kommunikations- och energisystem tillhör det industriella samhällets grundläggande förutsättningar och har präglat kulturlandskapet i form av t.ex. vägar, järnvägar och olika typer av ledningsnät.

18- och 1900-talens stads- och tätortsbildning är trots allt det kanske mest karakteristiska uttrycket för det industrialiserade samhället. Flera svenska städer och tätorter är grundade i direkt anslutning till industrietableringar eller anläggandet av kommunikationslinjer. Men även äldre städer och tätorter har påverkats starkt av industrialismen. I staden och tätorten är det som mest uppenbart att vi lever i det industrialiserade samhället. Staden och tätorten brukas dagligen av sina invånare. Frågor om de underprivilegierades kulturarv, om jämställdhet, om ett ekologiskt hållbart samhälle, om ett demokratiskt förhållningssätt till kulturarvet och känslan av delaktighet har särskilt påtaglig relevans i staden och tätorten.

Samverkan

I arbetet med det industrialiserade samhällets kulturarv är samverkan mellan olika kulturarvsinstitutioner av stor betydelse. Bredare kunskap och bättre resursutnyttjande är två vinster som borde kunna uppnås genom samverkan.

Sådana vinster är särskilt angelägna avseende industrialismens miljöer som oftast är levande och mycket komplexa. De minnen som kan kopplas till dem bärs dessutom av nu levande människor men kommer också till uttryck i arkivbundna källor.

Vikten av samverkan mellan institutionerna och medborgarna har påpekats. Det är vår uppfattning att institutionerna bör utarbeta metoder för intensivare dialoger med sina brukare och att kulturarvet i högre grad än tidigare formuleras underifrån. Att sprida och medvetandegöra kulturarvsperspektivet är en angelägen och stimulerande uppgift som till största delen ligger framför kulturarvssektorn.

11. Källor

Litteratur

- Alzén, Annika, 1996. *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950–1985*. Stockholm/Stehag: Symposion. Diss.
- Alzén, Annika & Hedrén, Johan, 1998. *Kulturarvets natur*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Anshelm, Jonas (red.), 1993. *Modernisering och kulturarv. Essäer och uppsatser*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Arkiven inför tvåtusentalet. Programskrift för Riksarkivet och Landsarkiven*. 1994. Stockholm: Riksarkivet.
- Björnsson, Anders, 1998. "Museer och demokrati." I: *Svenska museer 2/98*.
- Blomqvist, Pär & Kaijser, Arne (red.), 1998. *Den konstruerade världen. Tekniska system i historiskt perspektiv*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Brunnström, Lasse & Spade, Bengt, 1995. *Elektriska vattenkraftverk. Kulturhistoriskt värdefulla anläggningar 1891–1950*. Rapport RAÄ och SHMM 1995:1. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Byggnadsminnen 1961–1978*, 1981. Riksantikvarieämbetet. Stockholm: Liber förlag.
- Byggnadsminnen 1978–1988*, 1989. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, 1980. *Svensk historia, del 2. Tiden efter 1718*. Stockholm: Esselte.
- Darphin, Jean-Paul, 1993. *Sockrets katedraler. En studie av sockerindustrins historia och arkitektur*. Rapport RAÄ 1993:3. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Ehn, Billy, 1986. *Museendet. Den museala verkligheten*. Stockholm: Carlssons.
- Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1993. *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Eriksson, Olof, 1986. *Museerna och framtidsvisionerna. Museiperspektiv. 25 artiklar om museerna och samhället*. Rapport från kulturrådet 1986:2. Stockholm: Statens kulturråd.
- Erixon, Sigurd, 1943. "De historiska faktorerna: Människan, landskapet, bebyggelsen." I: *Bygg bättre samhällen*. Stockholm.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.
- Furuskog, Jalmar, 1941. *Det svenska kulturarvet*. Samverkande Bildningsförbundens småskrifter: 3. Stockholm: Samverkande Bildningsförbundens småskrifter.
- Handlingsprogram för Nordiska museets forskning 1998–2000*, 1998. Nordiska museets forskningsråd. Stockholm: Nordiska museets förlag.

- Helgesson, Bertil, 1997. *Vägen – ett kulturarv. Kulturhistoriskt värdefulla vägmiljöer på det statliga vägnätet i Skåne värda att bevara.* Kristianstad: Region Skåne, Vägverket.
- Hofrén, Erik, 1986. "Öppna museer!". I: *Museiperspektiv. 25 artiklar om museerna och samhället.* Rapport från kulturrådet 1986:2. Stockholm: Statens kulturråd.
- Houltz, Anders, 1998. *Industrisamhällets kulturarv. En översikt av de kulturhistoriska museernas industriundersökningar.* Nordiska museet, Dokumentationsavdelningen. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Isacson, Maths & Bosdotter, Kjersti, 1994. "Industrins kulturarv tyngre att bära för fackföreningsrörelsen." I: *LO-tidningen* 1994:73:39/40.
- Janson, Sverker, 1974. *Kulturvård och samhällsbildning.* Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Kulturarv för alla. Arbetet med främlingsfientlighet och rasism vid landets kulturarvsinstitutioner*, 1997. Stockholm: Statens historiska museum.
- Kunskap som kraft. Handlingsprogram för hur museerna med sitt arbete kan motverka främlingsfientlighet och rasism*, 1996. Kulturdepartementet Ds 1996:74. Stockholm: Fritzes.
- Larsson, Jan, 1994. *Hemmet vi ärvde. Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden.* Stockholm: Arena.
- Magnusson, Lars, 1996. *Sveriges Ekonomiska historia.* Stockholm: Ordfront.
- Minne och bildning. Museernas uppdrag och organisation.* Museiutredningens betänkande. SOU 1994:51. Stockholm: Fritzes.
- Nilsson, Bo G., 1996. *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadskildringar.* Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Norling, Bengt, 1995. *Industriminnen i Norden. Byggnadsminnesskyddade industribyggnader i Norden.* Stockholm.
- Ny kulturpolitik.* Betänkande av Kulturrådet. SOU 1972:66, 67. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Palmqvist, Lennart & Bohman, Stefan (red.), 1998. *Museer och kulturarv. En museivetenskaplig antologi.* Stockholm: Carlssons.
- Perlinge, Anders, 1995. *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet.* Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Profilprogrammet Vårt industrihistoriska arv.* Bilaga 3 till den fördjupade anslagsframställningen 1997–1999 för Riksantikvarieämbetet. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, Statens historiska museer.
- Spade, Bengt & Törnblom, Mille, 1997. *Tag hand om tekniken. Inventering av kulturhistoriska industrimiljöer.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Statlig kulturpolitik i Sverige. En svensk rapport till Europarådet.* Kulturpolitik i Europa 2:1. Utbildningsdepartementet, Europarådet. Stockholm: Allmänna förlaget.

- Sundström, Kjell, 1993. *Gruvbyggnader i Bergslagen*. Rapport RAÄ 1993:2. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Tjugo års kulturpolitik 1974–1994. *En rapport från Kulturutredningen*. SOU 1995:85. Stockholm: Fritzes.
- Westlund, Hans, 1998. *Infrastruktur i Sverige under tusen år*. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Wetterberg, Ola, 1992. *Monument och miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*. Göteborg: CTH.
- Vår skapande mångfald*, 1996. Rapport från Världskommissionen för kultur och utveckling. Stockholm.

Övrigt

- Arkiven och kulturarvets demokratiska funktioner. En strategiredovisning för Riksarkivet och landsarkiven 1998*. Riksarkivet.
- Budgetunderlag för 1999*. Riksantikvarieämbetet 1998–02–25.
- Dir. 1997:101. Utredning om folkstyret i Sverige inför 2000-talet*. Statsrådsberedningen. Stockholm.
- Dir. 1998:43. En statlig satsning på det industrihistoriska kulturarvet*. Kulturdepartementet. Stockholm.
- Dir. 1998:48. Bevarandet av icke-fiktiv film*. Kulturdepartementet. Stockholm.
- Kungl. Majt:s proposition nr. 28, år 1974 angående den statliga kulturpolitiken*. PM Riksarkivets projekt "Invandrarnas kulturarv" – slutrapport. 19970828.
- Regeringens proposition 1996/97:3. *Kulturpolitik*.
- Regeringens proposition 1997/98:117. *Framtidsformer. Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design*.
- Regeringens proposition 1997/98:145. *Svenska miljömål – Miljöpolitik för ett hållbart Sverige*.
- Regeringens proposition 1997/98:165. *Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet*.
- Riksarkivets projekt "Invandrarnas kulturarv" etapp 2 – rapport*. 19980703. Riksarkivet.

Bilaga: Kommittédirektiv

En statlig satsning på det industrihistoriska kulturarvet

Dir. 1998:43

Beslut vid regeringssammanträde den 20 maj 1998.

Sammanfattning av uppdraget

En särskild utredare tillkallas med uppgift att utreda och lämna förslag om formerna och den närmare inriktningen på regeringens satsning på det industrihistoriska kulturarvet. Utredaren skall i samverkan med berörda myndigheter och institutioner inom kulturarvsområdet lämna förslag på hur en satsning på det industrihistoriska kulturarvet under åren 1999–2001 bör utformas, bl.a. när det gäller organisation, uppföljning och utvärdering. Vid genomförandet av uppdraget skall utredaren särskilt beakta vad regeringen tidigare sagt om vikten av en bred satsning, ett samlat kulturarvsperspektiv samt kulturarvets demokratiska funktioner.

Bakgrund

Regeringen anger i budgetpropositionen för 1998 att en särskild satsning på det industrihistoriska arvet skall genomföras (prop. 1997/98:1, utgiftsområde 17 Kultur, medier, trossamfund och fritid). Där sägs bl.a. följande. Dagens svenska samhälle har formats genom en mer än sekellång utveckling av industrialismen. Industrisamhället förändras nu drastiskt och en ny fas, bl.a. kallad kunskapssamhället eller informationsamhället, håller på att ta form. Likväl utgör det industrihistoriska arvet fortfarande en betydande del av vår identitet – lokalt, regionalt och nationellt. Vidare framhåller regeringen att en samlad behandling av kulturarvssektorn framstår som särskilt angelägen när det gäller det industriella arvet. En nationell satsning på industrisamhällets historia berör flertalet kulturarvsinstitutioner och en ökad samverkan över institutionsgränserna torde vara befruktande för verksamheten, liksom för utvecklingen inom kulturarvssektorn på sikt.

Utgångspunkter för utredningen

Utredaren skall i nära samverkan med berörda myndigheter och institutioner inom kulturarvsområdet lämna förslag på hur regeringens satsning på det industrihistoriska kulturarvet under 1999–2001 bör utformas. I sina förslag skall utredaren beakta vad dessa myndigheter och institutioner har föreslagit när det gäller det industrihistoriska kulturarvet.

Utredaren skall lämna förslag på lämplig organisatorisk form inom vilken satsningen bör genomföras och där befintliga myndighetsstrukturer i största möjliga utsträckning utnyttjas.

Utredaren skall vidare lämna förslag på särskilda aktiviteter och manifestationer som kan genomföras i anslutning till millennieskiftet, liksom på hur en ändamålsenlig uppföljning och utvärdering av satsningen bör utformas. I förslagen skall bl.a. behovet av delredovisningar och en sammanfattande slutredovisning och utvärdering beaktas. Insatser från andra statliga myndigheter och institutioner bör särredovisas.

Utredaren skall också redovisa vilka effekterna blir för landets olika delar och hur förslagen skall finansieras. Finansieringen av det statliga åtagandet skall rymmas inom de ramar som Kulturdepartementet avsatt för ändamålet.

Vid genomförandet av uppdraget skall utredaren särskilt beakta vad regeringen tidigare anfört angående kulturarvets demokratiska funktioner (prop. 1996/97:3). Vidare skall utredaren särskilt beakta vad regeringen sagt om vikten av en samlad behandling av kulturarvssektorn (prop. 1996/97:3). Mot denna bakgrund bör satsningen utformas på ett sådant sätt att de bidrag kan tas till vara som kan komma att lämnas av andra, såsom t.ex. landsting, kommuner, näringslivet, arbetstagarorganisationer, studieförbund, hembygdsföreningar och andra institutioner och organisationer. En statlig satsning på det industrihistoriska kulturarvet skall också lyfta fram och tydliggör samband mellan bl.a. den byggda miljön, traditioner och levnadsskick, historiskt dokumenterade händelser och vittnesmål, föremål och produktionsprocesser.

Utredaren skall vidare beakta följande. Satsningen skall inriktas främst på tiden från industrialismens genombrott i Sverige. En bred samhällsdiskussion om industrialismens och morgondagens samhälle skall eftersträvas. Statens insatser skall syfta till att främja medborgarförankringen och uppslutningen kring det industrihistoriska arvet samt att bevara och utveckla viktiga kulturhistoriska värden.

Utredaren skall beakta det utkast till program rörande inriktningen på en industrihistorisk satsning som Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet, Stiftelsen Nordiska museet, Stiftelsen Tekniska museet samt Arbetets museum tidigare presenterat (Profilprogrammet *Vårt industrihistoriska arv*, bilaga till den fördjupade anslagsframställningen för 1997–1999, Riksantikvarieämbetet, samt gemensam redovisning i Riksantikvarieämbetets budgetunderlag för år 1999).

Tidsplan och arbetsformer

För arbetet gäller regeringens direktiv till samtliga kommittéer och särskilda utredare om redovisning av regionalpolitiska konsekvenser (dir. 1992:50), att redovisa jämställdhetspolitiska konsekvenser (dir. 1994:121), att pröva

offentliga åtaganden (dir. 1994:23) samt att redovisa effekterna för brottsligheten och det brottsförebyggande arbetet (dir. 1996:49).

Utredaren skall lämna en delredovisning med förslag på lämplig organisatorisk form senast den 15 augusti 1998. Utredaren skall slutligt redovisa sitt arbete senast den 31 december 1998.

Utredaren skall under arbetet samråda med Riksantikvarieämbetet och de övriga myndigheterna och institutionerna bakom de gemensamma programmen samt med företrädare för landsting, kommuner, näringslivet, berörda organisationer etc.

(Kulturdepartementet)

Statens offentliga utredningar 1999

Kronologisk förteckning

---

1. Nya förmånsrättsregler + Bilagor. Ju.
2. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975.
Ekonomisk ersättning. S.
3. Yrkesfiskets konkurrenssituation. Jo.
4. God sed i forskningen. U.
5. Effektiva värme- och miljölösningar. N.
6. Utredningen om Totalförsvarsstöd till Central- och Östeuropa. Fö.
7. Märk väl! Fi.
8. Invandrarskap och medborgarskap.
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
9. Att slakta ett får i Guds namn. Om religionsfrihet och demokrati. Demokratiutredningens skriftserie.
Ju.
10. Rasism, nynazism och främlingskap.
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
11. Bör demokratin avnationaliseras?
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
12. Elektronisk demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
13. Etik och demokratisk statskonst.
Demokratiutredningens skriftserie. Ju.
14. Den framtida kommersiella lokalradion. Ku.
15. Nytt system för prövning av hyres- och arrendemål.
Ju.
16. Ökad rättssäkerhet i asylärenden. UD.
17. Garantipension och Bosättningsstillägg för personer födda 1937 eller tidigare. S.
18. Frågor till det industriella samhället. Ku.

Statens offentliga utredningar 1999

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Nya förmånsrättsregler + Bilagor. [1]
Invandrarskap och medborgarskap. Demokratiutredningens skriftserie. [8]
Att slakta ett får i Guds namn. Om religionsfrihet och demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. [9]
Rasism, nynazism och främlingskap. Demokratiutredningens skriftserie. [10]
Bör demokratin avnationaliseras? Demokratiutredningens skriftserie. [11]
Elektronisk demokrati. Demokratiutredningens skriftserie. [12]
Etik och demokratisk statskonst. Demokratiutredningens skriftserie. [13]
Nytt system för prövning av hyres- och arrendemål. [15]

Utrikesdepartementet

Ökad rättssäkerhet i asylärenden. [16]

Försvarsdepartementet

Utredningen om Totalförsvarstöd till Central- och Östeuropa. [6]

Socialdepartementet

Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Ekonomisk ersättning. [2]
Garantipension och Bosättningsstillägg för personer födda 1937 eller tidigare. [17]

Finansdepartementet

Märk väl! [7]

Utbildningsdepartementet

God sed i forskningen. [4]

Jordbruksdepartementet

Yrkesfiskets konkurrenssituation. [3]

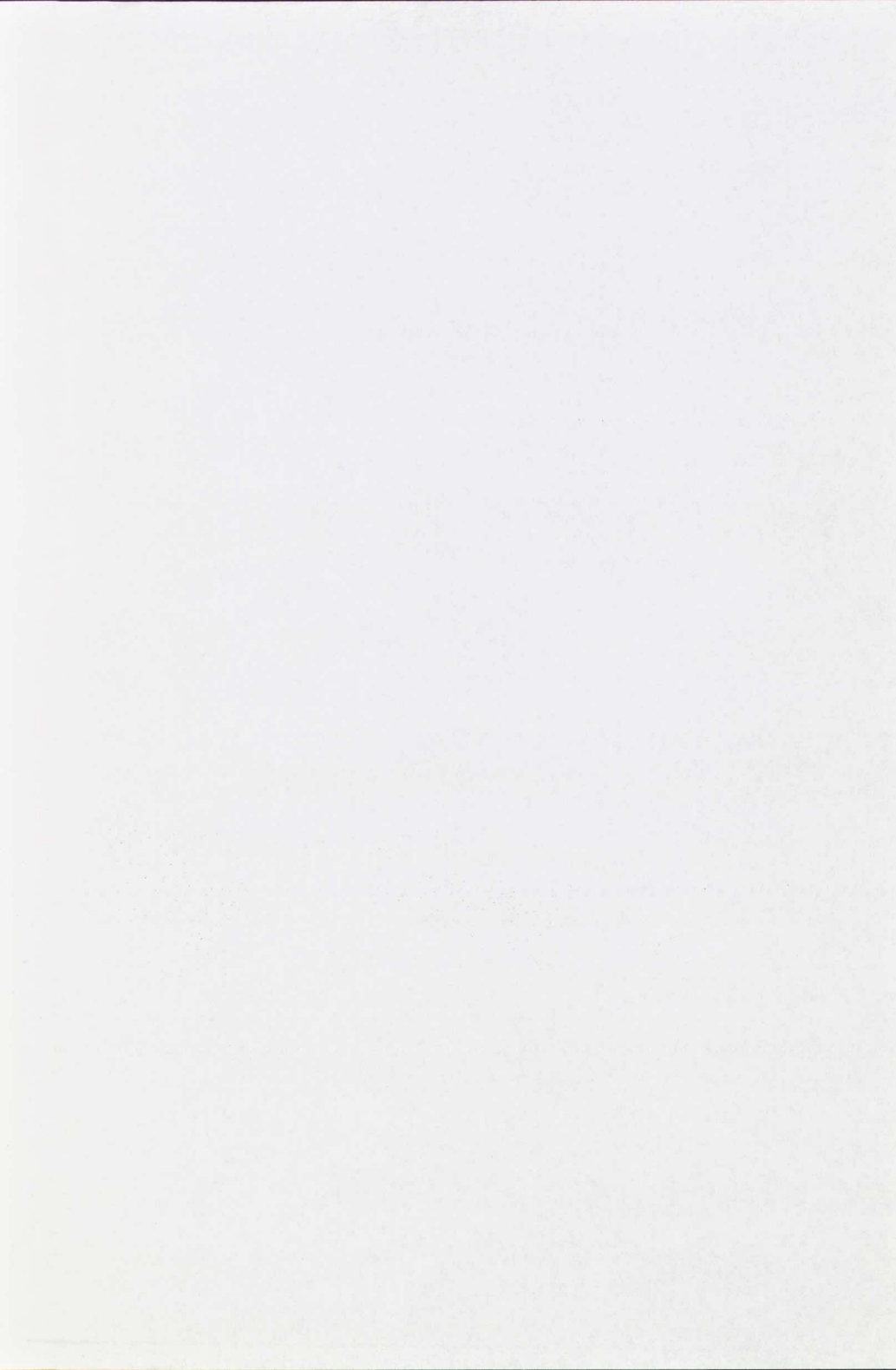
Kulturdepartementet

Den framtida kommersiella lokalradion. [14]
Frågor till det industriella samhället. [18]

Näringsdepartementet

Effektiva värme- och miljölösningar. [5]

---

fakta info direkt

Tel 08-587 671 00. Fax 08-587 671 71.

Box 6430. 113 82 Stockholm.

order@faktainfo.se www.faktainfo.se

ISBN 91-7610-923-2
ISSN 0375-250X